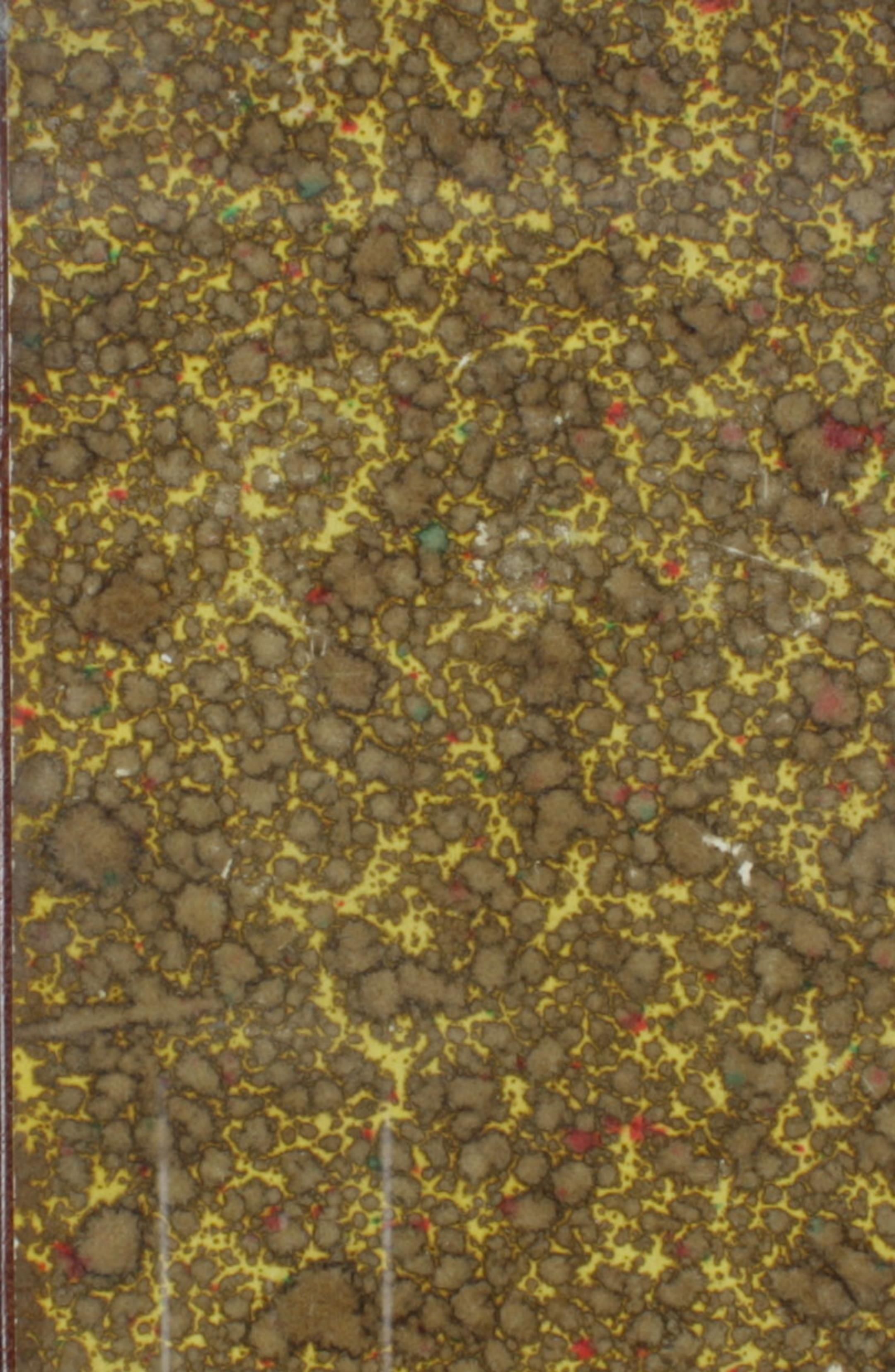

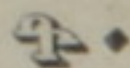
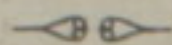

05 SEP 2011

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՆԱՅԳ

Ի ՊՈՒՔՈՎԻՆԱ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՅՔ

Ի ՊՈՒԳՈՎԵՆԱՆ

ՎԻՆՆԱ

ՄԽԻԹԵԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1891.

9(47.925)
7-16

19 AUG 2006

ԴԵՄԵՏՐԻՈՍ ՏԱՆԻ

ԱՐԵԻԵԼԵԱՆ ՀԱՅՔ

Ի ՊՈԽՔՈՎՆԵ

ԹՐԳՄՆ.

Հ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ Վ. ԳԱԼԵՄՔԵԱՐԵԱՆ

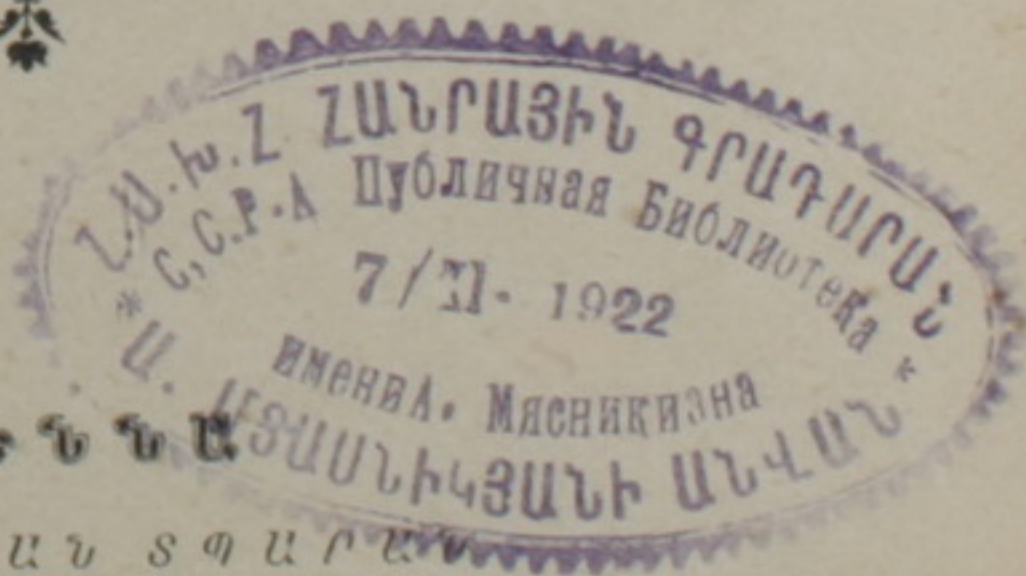
ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1891.

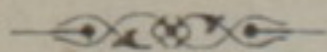
43876 - 14.2.

Ա Ձ Դ

Մատենանս՝ թարգմանութեամբ հայ հասարակութեան ներկայացընելով՝ չենք ուզած քնաւ բովանդակութեանն լիովին հաւանութիւն ընծայել։ Մասնական եւ կարեւոր գործ մը երեւցած է մեզ երկասիրութիւնս, որ իւր նոր եւ քաղմակողմանի տեղեկութիւններովը՝ Պուքովինայի հայ գաղթականութեան պատմութեան ամբողջական ստուերագիծը կը պարզէ ընթերցողին առջեւ։ Հեղինակն չմիացեալ յունադաւան եկեղեցական ըլլալով՝ քնական է որ տեղ տեղ համեմատ չի խօսիր ազգին մերթ մէկ եւ մերթ միւս մասին կրօնական զգացմանց։

Մեր գործն էր ներկայացընել երկասիրութիւնն ամբողջ ինչպէս որ է, քանի մը տեղ միայն ծանօթութիւններ աւելցընելով։

ԹԱՐԳՄԱՆԻԶԸ

¹ Dan D., Die orientalischen Armenier in der Bukowina. Czernowitz 1890. [Verbesserter Separat-
abdruck aus der „Czernowitzer Zeitung“ 1890. N. N. 81,
86, 95, 101, 104, 116, 122, 129, 137, 141, 145, 147.]

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Պուքովինայի հետաքրքրական ազգայնութեանց մէջ ստուգիւ ամենակարեւոր դիրքն ունին Արեւելեան Հայք:

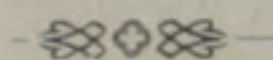
Գործոյս մէջ ջանացի նոյն ազգին եւ անոր եկեղեցւոյն վերաբերեալ ամէն պատմական նիւթերն հաւաքել, — որ ոչինչ նուազ դժուարութիւն ունէր, վասն զի մինչեւ ցայսօր ոչ ոք ի մասնաւորի այս ազգին պատմութիւնն հետազօտած է. — նոյնպէս ջանացի այս ազգին պատմութեան եւ կրօնին վերաբերեալ սխալ կարծիքներն ուղղել, եկեղեցական եւ աշխարհական անժամօթ կարգ ու սովորութիւններն ամէնուն ծանօթացընել, եւ շատ քան մոռացութեան ձեռքէն ազատել եւ ապագայ սերնդեան աւանդել:

Կը խոստովանիմ, որ գործոյս մէջ շատ քաներու վրայ մանրամասն եւ ճշդագոյնս պէտք էր գրել, սակայն կրնամ յար-

գոյ ընթերցողին ներողամտութիւնը խնդրել, մանաւանդ որ իծի համար եթէ ամենեւին անկարելի չէր մանրամասն ուսումնասիրել՝ գէթ շատ դժուարութիւններով եւ արգելքներով կապուած էր՝ սլաշտօնատեղոյս մայրաքաղաքէն եւ ասոր մատենադարաններէն շատ հեռու ըլլալուն համար :

Եռագինեց, Յոռնիս, 1890:

ԴԵՄԵՏՐԻՈՍ ՏԱՆ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՅԳԻ ՊՈՒԲՈՎԻՆԱ

ՆԵՐԱԺՈՒԹԻՒՆ

Ուայկական պետութիւնք Հնագոյն ժամանակներէ վեր ներքին Ասիայէն եւ Ափրիկէէն եկող աղգայնութեանց ասպարէզ էին: Մղուլք, Եգիպտացիք, Պարսիկք, Տաճիկք եւ Թաթարք արշաւեցին այս երկիրներն, աւար առին, աւերեցին եւ նաեւ ատեն ատեն տիրապետեցին:

Այս անմարդավայել անգթութիւններէ զերծանելու նպատակաւ, այլեւայլ ժամանակներ Հայոցմէ շատերն իրենց Հայրենիքէն մեկնեցան, իրենց ինչքն ու ստացուածքն անյագ տիրապետողներու թող տալով, ուրախութեամբ՝ որ լոկ իրենց կեանքն աղատել կարող եղան, աշխարհիս ամէն կողմը ցրուեցան, եւ երբ նաեւ Հայոց մայրաքաղաքն Անի 1313ին երկրաշարժէ կործանեցաւ, եւ յետոյ 1378ին Եգիպտացւոց ձեռքն ինկաւ, թէեւ Հայք քաջութեամբ եւ երկայն ատեն ընդդիմացան, եւ երբ վերջին Հայ թագաւորն Վելոն Զ Գաղղիա փախած էր իւր թշնամեաց դէմ օգնութիւն փնտռելու համար, այն ատեն Հայոցմէ հազարաւորներ փախան եւ

եկան Անատոլու, Եգիպտոս, Հնդկաստան, Ա. Պո-
լիս, Սեւ ծովու ափունքն, եւ ի մասնաւորի Խրիմ,
Ռուսաստան, Լեհաստան, Ալիցիա, Լիթուանիա,
Թրակիա, Մէօսիա, Մոլտավիա եւ Վալաքիա
հաստատուեցան:

Այսօրս Հայք աշխարհիս ամենէն աւելի
սփռեալ ժողովուրդն են, վասն զի այլեւայլ եր-
կիրներ եւ վաճառաքաղաքներու¹ մէջ գլխաւորա-
բար վաճառական Հայերու կը հանդիպինք, ինչ-
պէս ի Պոմպէյ, Մատրաս, Ալիկաթա, Պարմա,
Սիամ, Սինկափոր, Ճափա, Սումատրա, Պոննէոյ,
Քանդոն, Պոխարա, Քոքանդ, Խիւփա, Քաշէմիր,
Լահոր, Աֆղանիստան, Զուլա, Պարսկաստան,
Գահիրէ, Աղեքսանդրիա, Հապէշիստան Ասորիք,
Տաճկաստան, Ռուսաստան, Իտալիա, Հունգարիա,
Ալիցիա, Ռումանիա եւ Պուքովինա՝ ուր Հայք
ամենահին բնակիչներէն են:

¹ Նաեւ Ամսդերտամ յառաջագոյն շատ ծաղ-
կեալ հայ զաղթականութիւն մը կար, որ գոհարավա-
ճառութեան եւ սեպհական գործարանաց մէջ ակնա-
գործութեան կը պարապէր. հոս նաեւ սեպհական ա-
նուանի տպարան մ'ունէին Հայք եւ շատ եկեղեցիներ,
որոնցմէ մին մինչեւ ցայսօր կը կենայ ամսյացեալ:

Գ Լ ՈՒՒ Ա.

Պատմութիւն Պոռքովինայի արեւելեան Հայոց:

Հայք շատ կանուխ ժամանակաւ հաստատուած են այսօրւան Աւստրիական կայսրութեան երկիրներն, եւ ի մասնաւորի ի Լեհաստան:

Յամին 1062 Ռուսիոյ Իզասլաւ (Izaslaw) իշխանին հրաւիրանօք՝ 20.000 Հայք Անի քաղաքէն եկան ի Ռուսիա՝ կռուելու ընդդէմ Բուլովիացւոց (Polowzer, որ են՝ Rumanen = Rumanen), եւ ետ չդարձան ի Հայս, այլ հաստատուեցան ի Քիէվ եւ յետոյ Բոտոլսքի-Կամենիցի մէջ¹, եւ ասկէ սփռեցան գրեթէ բովանդակ այն երկրին վրայ:

Յամին 1280 Լեւոն Տանիլովիչ իշխանն կոչեց Հայերն, որ գան եւ իւր 1270ին հիմնարկած Լեմպէրկ քաղաքը բնակին*: Հայք այս տեղ սեպհական վարչութեան² (magistrat) մը տակ էին, եւ այնչափ շատ՝ որ Գասիմիր Գ. Մեծն († 5 Նոյ. 1370³) յամին 1367 իրենց եր-

* Արդէն ասկէ յառաջ Հայք ըստ մասին կը բնակէին Լեմպէրկի մէջ ըստ Ստեփ. Ռոշքայ (Ժամանակագրութիւն, ամ 1277,) որ կ'ըսէ. «Յայսմ ամի Հայք բնակէին ի Լեօպօլիս, եւ էր վանքն անդէն Սր. Աննայի. զի գտանի ի նմին Եկեղեցւոջ գերեզմանաքար գրեալ Թվ. 212, որ է Բրիստոսի 1277:», Ժ. Թ.

կրորդ եպիսկոպոսին՝ Գրիգոր Մեծին՝ իշխանութիւն շնորհեց որ իւր աթոռն Լեմպէրկ փոխադրէ⁴։ Յետոյ 1379ին Հայք հոս նաեւ մեծամեծ արտօնութիւններ ընդունեցան⁵։

Ի Լեմպէրկ եւ առ հասարակ ի Լեհաստան Հայք 1500էն սկսեալ թաթարերէն կը խօսէին. այս լեզուն յետոյ նաեւ Վալիցիոյ առեանները մտաւ, եւ նոյն իսկ Լեմպէրկի վճռոց մատեանն (Decretalenbuch) առ սէր Հայոց՝ 1630էն մինչեւ 1641 թաթար լեզուաւ կը գրուէր⁶։

Նաեւ ի Հունգարիա շատ կանուխ ժամանակաւ հաստատուեցան Հայք, վասն զի հունգարացի ժամանակագիրն կ'ըսէ. «Բաց ասկէ Հունգարիա եկան թէ՛ Նէյդա Ռքսին (972—995) թէ՛ Ստեփանոս Սուրբ թագաւորին (997—1038) ժամանակ, եւ թէ՛ այլ թագաւորաց ատեններն Պոհեմիացիք, (Գնչու) Պոլոնիացիք, Յոյնք, Սպանիացիք, Իսմայէլացիք, Պէսք, Հայք եւ այլն, որոնք երկայն ժամանակ պետութեան մէջ բնակելով, — թէեւ իրենց ծագումը չէր գիտցուեր, — այլեւայլ ամուսնութեամբք խառնեցան Հունգարացւոց հետ եւ աղնուականութիւն ու սերունդ ունեցան⁷։» (Այլեւայլ աղգաց ի Հունգարիա մուտն, Մասն Ա. Գլ. 12։)

Ի Հունգարիա արդէն 1243ին արտօնութիւններ ընդունեցան Հայք, զորոնք Պէլա Գ նորոգեց, նաեւ Լատիսլաւ Գ թագաւորին 1281ին տուած մէկ վաւերագրոյն մէջ կը յիշուի «երկիր Հայոց» եւ «մենաստան» մը⁸։

Նաեւ ի Սիպէնպիւրէն (ի Թրանսիլվանիա) Հայք կանուխ ժամանակներ հաստատուած են. վասն զի 1355ին կը յիշուի «Եպիսկոպոս Հայոց Դուլմախի»^{*} (de Tulmachy)⁹:

Հայք գէպ ի Մոլտաւիա եւ Վալաքիա դիմեցին միեւնոյն ժամանակ՝ երբ Բոտոլսքի-Վամենից գացին, ուստի ԺԱ գարուն գաղթեցին, այս է 1046ին, երբ Մոնումաքոս Յունաց կայսրն Հայաստան արշաւեց, եւ 1064ին՝ երբ Պարսիկք Անի մայրաքաղաքին տիրեցին¹⁰:

Յետոյ գաղթականութիւններ եկան 1342ին¹¹, երբ Պարսիկք Անի մայրաքաղաքը վերստին առին¹², եւ 1418¹³, 1475¹⁴ եւ 1606¹⁵ տարիներուն մէջ:

Հարաւային Մոլտաւիա բնակող Հայերն Վ. Պոլսէն եկան, եւ տաճկերէն կը խօսէին. իսկ վերին Մոլտաւիոյ Հայերն ուղղակի հայրենիքէն եկան, եւ հայերէն կը խօսէին¹⁶:

Մոլտաւիոյ հիւսիսակողմանքն բնակող Հայոց գալուստն Սուչաւայի Հայոց հաստատուն աւանդութեամբն ալ կը հաստատուի, որուն համեմատ՝ Հայոցմէ շատերն 1313ին իրենց մայրաքաղաքին երկրաշարժէ կործանելովն՝ գաղթած եկած են Սուչաւա¹⁷: Նաեւ Թրանսիլվանիոյ Հայք կ'աւանդեն՝ թէ Անի քաղաքէն գաղթած են¹⁸:

Ռումանացւոց ամենանշանաւոր հնագէտներէն մին՝ Աշտէու¹⁹, կը հաստատէ՝ որ նոյն իսկ Վալաքիոյ Արճէշ քաղաքն եւ հոյակապ եկեղե-

^{*} Այս եպիսկոպոսին կնիքն այժմ գտնուած է ի հունգարիա, որուն վրայ կը խօսինք ուրիշ անգամ: Ժ. Թ.

ցին Հայք Տիմնարկած եւ շինած ըլլան, եւ իւր կարծիքն՝ որ ծանօթ ռոմանիացի պատմագէտ Քսէնոբոլէն բաւական զօրաւոր կերպով հերքուած է²⁰, կը հիմնէ Արճէշ²¹ անուան վրայ, եւ կ'ըսէ՝ թէ Հայք Վանայ ծովուն մէջ իրենց ունեցած համանուն քաղաքին յիշատակին համար՝ օտար երկրի մը մէջ իրենցմէ շինուած այս քաղաքն ալ նոյնպէս կոչեցին:

Նաեւ Լեմպէրկէն բաղմամբիւ հայ վաճառականներ եկան մերձաւոր Մոլտաւիա, եւ ի մասնաւորի՝ այն ժամանակի մայրաքաղաքին՝ Սուչավայի մէջ հաստատուեցան, ուր եռանդեամբ միջնավաճառութեան կը պարապէին²²:

Մոլտաւիոյ իշխանն Պետրոս Մուշաղ²³ (1375—1391), որ Լեհաց բարեկամ էր եւ անոնց Վլատիսլաւ թագաւորին հետ խնամացած, 1384ին Մոլտաւիոյ եւ Սուչավայի վաճառական Հայերն ի հաւատոյս Լեմպէրկի արեւելեան հայ եպիսկոպոսին իրաւաբանութեան ենթարկեց²⁴:

Այս կարգադրութեան համեմատ կը գտնենք՝ որ Աւետիք անուամբ եպիսկոպոս մը Բոտոլսքի-Կամենիցի եւ Մոլտաւիոյ Հայոց կ'առաջնորդէր* 1415—1445²⁵:

* Ստեփ. Ռոշքա (Ժմսկզր. 1398) կ'աւանդէ հետեւեալն. «Տէր Յոհաննէս Առաջին Արքեպիսկոպոսն Լէօպոլսի Հայոց (քանզի յառաջ քան զսա, զայլ ոք Արքեպիսկոպոս ոչ ուրեք կանաքաք գտանել): Սա ոչ միայն Լէհցոց, այլ եւ Պոլոնականաց երկրի Հայոց Առաջնորդ էր, որպէս յայտ է ի մագաղաթեայ կոնդակէն կառուցման եկեղեցոյն Սբ. Նիկողայոսի, որ ի Կամենից, յորում այսպէս գրի: Տամ զգիրս զայս նահանգիս Առաջ-

Հայոց կանխագոյն ժամանակաւ Մոլտաւիա
հաստատուած ըլլալուն ուրիշ ցուցում մըն են
իրենց շատ հին եկեղեցիքն ի Պոթուշան՝ յամին
1350, եւ յԵաշ՝ յամին 1395²⁶: Պոթուշանի
եկեղեցին արձանագրութիւն մը չունի, բայց
Եաշի եկեղեցին ունի արձանագրութիւն յամին
ՊԽԳ այն է՝ 1395: Այս արձանագրութիւնն
է. «Շնորհօք եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ հիմ-
նարկեցաւ Եաշու Սուրբ Աստուածածնայ եկե-
ղեցին ձեռամբ եկեղեցական Խաչգոյին եւ Սիս-

նորդացն, եւ այժմ է Տէր Յօհաննէս Արքեպիսկոպոս
Ընուզաց եւ Օլախաց աշխարհի, հոգեւոր առաջնորդ
նահանգիս եւ մեզ: Եւ գրեցաւ ի թվին Հայոց ՊԽԵ
Մարդի ԻԵ: Զսա յիշէ եւ Աւետիք Արքեպիսկոպոսն, ի
վայր յամի 1446. ի կոնդակ:»,

Այս Աւետիքի մասին կը գրէ Ռոշքա (1445).
«Տէր Աւետիք երրորդ Արքեպիսկոպոսն մեր Լէօպօլսի,
զոր Կամէնիցացիք թղթովք իւրեանց եւ Եպիսկոպոսին
Լեհաց, նսեւ Պարոն Ստեփանին. որ էր Դուքս Ռու-
զաց ի տոհմէն Գօրիօվիչաց, առաքեցին յԷջմիածին առ
Գրիգոր կաթողիկոսն առ ի հաստատել Առաջնորդ: Զոր
կաթողիկոսն հաստատեալ եւ զՍէչովու թեմն նմա
ստորադրեալ, պատասխանէ, զկնի ոմանց քանից, գրե-
լով: Եկն Տէր Աւետիք եպիսկոպոս սիրելի որդիդ մեր
առ մեզ, եւ եքեր զօեր Վկայական թուղթն, եւ զհոռոմ
եպիսկոպոսին նշանն, եւ զՊարոն Ստեփանին: Եւ մեր
զՏէր Աւետիքդ, որ ծեզ Եպիսկոպոս էր քնական, այլ
կրկին, եւ վերստին հաստատեցաք, եւ զՍէչով քաղաքն
իւր գեղանովն շնորհեցաք իւրն սեպհական թեմ եւ վի-
ճակ: Թվ. ՊՂԴ. Օգոստ. ԺԵ: Աստուատ յայտ է թէ
Արքեպիսկոպոսունքն մեր Լէօպօլսի, իրաւաքար՝ մակա-
գրին Եպիսկոպոսունք Պուղտանաց Հայոց. եւ ոչ միայն
այս Աւետիքն, այլ եւ նախորդքն նորա Յօհաննէս եւ
Գրիգոր այսպէս անուանէին զինքեանս: Թղ. Կամեն.
դիւան.:»,

Ժ. Թ.

եանցի Տէր Յակոբին . Զուղայեցի Մահտեսի Մարգարին եւ Մահտեսի Գրիգորին . Թուին Հայոց ՊՃԽԳ²⁷ : Այս արձանագրութիւնը կը գտնուի վիմի մը վրայ, որ եկեղեցւոյ նորոգութեան ժամանակ պատէն վար առնուած է* եւ եկեղեցւոյն մէջ կը պահուի²⁸ :

Եթէ հայ թուականն քրիստոնէականին հետ համեմատենք, կը տեսնենք որ ասոնք լիութի կը միաբանին իրարու . վասն զի՝ ինչպէս յայտնի է, Հայք Մովսէս Բ. Եղիվարդեցի կաթողիկոսի ժամանակ՝ յամին 551 ի Դուին²⁹ գումարեալ ժողովէն կը սկսին իրենց թուականն, այն է՝ 11 Յուլ. 552. ուրեմն 844ին վրայ յաւելլունք 551, եւ կ'ունենանք Եաշի հայ եկեղեցւոյն հիմնարկութեան տարին՝ 1395 :

Թէ արդեամբք 1395ին շինուած է այս եկեղեցին՝ կը հաստատուի անտարակուսելի եղանակաւ նաեւ 800ին (1351) ի Կաֆա գրուած Աւետարանի մը մէջ՝ 900ին (1451) գրուած յիշատակարանէ մը, ուր յայտնապէս կ'ըսուի որ նոյն Աւետարանն Եաշի Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյն նուիրուած է³⁰ :

* Արձանագրութեանս հայերէն քնագիրն մեզի շնորհեց Պր. Սողոմոն Դրանխոլեանց : Այս քնագրին մէջ կայ նաեւ հետեւեալ յաւելումն . “Եւ այժմ՝ վերանորոգեցաւ ի ձեռն քարեպաշտօն իշխանաց եւ համայն ժողովրդոց աշխատանօք եւ ծախիւքն : Ի թուականին Փրկչին 1803ին :”, Այս վէմն թէեւ եկեղեցւոյ նորոգութեան ժամանակ վար առնուած էր, ինչպէս կը յիշէ հեղինակն, սակայն այժմ՝ վերստին նոյն տեղն հաստատուած է :

Ուրեմն Պոթուշանի եւ Եաշի հայ եկեղեցեաց հնութիւնն եւ Սուչավայի հայոց աւանդութիւնն կը ցուցնեն, որ հայք, կարելի է անհատօրէն, շատ կանուխ ժամանակաւ Մոլտաւիա գաղթած են, ուր հետզհետէ երկրին բոլոր առուտութիւն, եւ նոյն իսկ դրացի երկիրներու եւ Արեւելից առուտութիւն իրենց ձեռքն անցուցին:

Սակայն այնպէս կ'երեւայ՝ որ Մոլտաւիոյ Ստեփան Ե Փոքր (1517—1527) իշխանին 7034 (1526) Սեպտ. 20ին տուած ռոմաներէն վաւերագիրն հայոց այնչափ կանուխ ժամանակաւ գաղթած ըլլալուն հակառակ ելլէ, վասն զի նոյն վաւերագրոյն մէջ կը կարդանք. «Հայք իմ պետութեանս նախահաւէն՝ Աղեքսանդր Բարի Այվոտէն (1402—1433) ընդունուեցան, երբ անոնք — — — մեր մոլտաւական երկիրները գաղթեցին Հ — — — Ե — — — Երկէն իրենց հարց հաւատքին համար հալածուելով³¹»:

Այս յիշատակութիւնն չի կրնար ուղիղ ըլլալ, վասն զի պատմութեան ուրիշ ամէն աղբիւրներն կը հաստատեն, թէ այն ժամանակ գաղթող հայերն իրենց թագաւորութեան անկմանէն ետեւ եւ հայաստան տիրող կրօնական խռովութեանց պատճառաւ «ուղղակի» անկէ եկան, եւ ոչ թէ հունգարական երկիրներէ Մոլտաւիա անցան³²: Աւերոյիշեալ վաւերագրոյն վերջին խօսքն՝ թէ «երբ անոնք (հայք) — — — մեր մոլտաւական երկիրները գաղթեցին ...» կրնայ միայն այնպէս մեկնուիլ, որ այնու կը յի-

շատակուի «առաջին մեծ գաղթականութիւնն», վասն զի իրօք ալ Հայք 1418ին մեծ բաղմութեամբ, այն է 3000 ընտանիք, Մոլտաւիա գաղթած են³³. ապա թէ ոչ՝ չի կրնար մեկնուիլ՝ թէ ո՞վ շինած է 1350ին Պոթուշանի եւ 1395ին Եաշի հին հայ եկեղեցիները:

Հայոց կանուխ ժամանակաւ ի Մոլտաւիա՝ թէեւ նուազագոյն թուով գաղթած ըլլալուն կը վկայէ նաեւ այն պարագայն, որ, ինչպէս յիշեցի, Պետրոս Մուշաղ մոլտաւիացի իշխանն՝ Մոլտաւիոյ վաճառական Հայերն, թերեւս անոր համար որ սակաւաթիւ ըլլալով առանձին եպիսկոպոս մ'ունենալ կարելի չէր, արդէն 1384ին ի հոգեւորս Վեմպերկի արեւելեան հայ եպիսկոպոսին իրաւաբանութեան ենթարկեց:

Այս ամէն ըսուածներէն կրնայ ստուգութեամբ հետեւցուիլ, որ Մոլտաւիոյ եւ այսօրւան Պուքովինայի Հայերն նոյն երկիրներու ամենահին բնակիչներէն են:

Յամին 1418 Աղեքսանդր Բարի մոլտաւիացի իշխանն ի Մոլտաւիա գաղթող 3000 հայ ընտանիքներն յաջորդ եօթը մոլտաւական քաղաքներն բնակեցուց³⁴. Սուլավա, Չէթաթէա ալպա, ուր արդէն 1421ին Վիլպերդ տէ Վանուա զիրենք գտաւ, Վալաց, Վասլույ, Պոթուշան, Տորոհոի եւ Հոթին³⁵:

Այս 3000 հայ ընտանեաց իրենց հայրենիքը թողլով Մոլտաւիա գաղթելուն պատճառն՝ իրենց երկրին մէջ այն ժամանակները տիրող կրօնական խռովութիւնն է: Հռոմայ Քահանա-

յապետք արդէն շատ կանուխ ժամանակներէ վեր կը ջանային զՀայս լատին եկեղեցւոյ դարձնել, եւ այն՝ ձեռնտուութեամբ հայ թագաւորաց, որոնց օգնութիւն կը խոստանային ընդդէմ թշնամեաց, եւ պարգեւ ու թագաւորական զարդեր կը յղէին. այսպէս՝ Իննովկենտիոս Գ. Քահանայապետն 1189ին Հայոց Լեւոն Բ. թագաւորին թագաւորական զարդեր եւ թագ յղեց, յորդորելով զինքն թղթով մը՝ որ Առաքելական Աթոռոյ հաւատարիմ մնայ միշտ:

Նոյնպէս ջանացին Հռոմայ Քահանայապետք հայ Աթողիկոսներու թագ եւ պարգեւներ զըրկելով՝ զՀայս ի միութիւն ընդ Հռոմայ շահելու³⁶:

Հռոմայ Քահանայապետաց միութեան այս ջանքերն եւ երկրին նշանաւոր խնդիրներուն եւ նոյն իսկ յաջորդութեան կռիւներուն մէջ խառնուիլն, որոնց մէջ սովորաբար հզօրագունին կողմը կը բռնէին, եւ ի փոխարէն լատին եկեղեցւոյ հետ միութիւն կը պահանջէին, մեծ եւ երկրին համար վնասակար խռովութիւններ, արիւնային պատերազմեր եւ մինչեւ արքայասպանութիւն յառաջ բերին, եւ վերջապէս առաջնորդեցին փոքր-հայկական կամ Աիլիկեան թագաւորութեան կործանման յամին 1378³⁷: Եգիպտացի Մամլուքներն այս պետութեան ինքնօրինութեան վերջ տուին, այնպէս որ վերջին հայ թագաւորն Լեւոն Զ. Լուսինեան ընտանիքէն, Գաղղիա փախաւ իւր թշնամեաց դէմ ի զուր օգնութիւն խնդրելու, ուր եւ 1393 Նոյ. 19ին մեռաւ ի

Փարիզ³⁸, եւ Սէն Տընիի թագաւորական դամբանարանին մէջ թաղուեցաւ³⁹:

Միութեան այսպիսի փորձ մը փորձեց նաեւ Յովհաննէս ԻԲ Քահանայապետն, եւ Հայոց Առաքանդին Բ Աթոռակոսն եւ Աւշին թագաւորն ի միութիւն յորդորեց: 1316ին յԱտանա գումարեալ ազգային ժողովոյն մէջ երկուքն ալ միութեան կողմն անցան⁴⁰: Երկրին մեծամեծներն թէեւ թագաւորին եւ կաթողիկոսին կողմն ելան, սակայն ժողովուրդն միութեան դէմ կեցաւ: Ասոր ապացոյց էր Գոմինիկեան Հարց ապարդիւն ջանքերն, ի մասնաւորի Յովհաննու Գառնեցւոյ եւ Բարթողիմէայ Պոլոնիացւոյ, որոնք՝ բաց ի Աիլիկիոյ քանի մը գիւղերէն, համակրող չգտան⁴¹:

Նաեւ Նախիջեւան⁴² քաղաքին մէջ Գոմինիկեան Հարք հաստատուած էին, եւ իրենց առաջնորդը՝ «Արքեպիսկոպոս միացեալ Հայոց» տիտղոսն ունէր⁴³:

Միութեան այս փորձերն ազգին մէջ այնպիսի հակառակութիւն յարուցին⁴⁴, որ Ատանայի ժողովքէն ետեւ՝ կրօնաւոր թագաւորն Հեթում Բ⁴⁵, Լեւոն Գ⁴⁶, եւ Առաքանդին Գ⁴⁷, որ վերջին Հայ թագաւորներէն մին է, սպանուեցան. իսկ Աիլ թագաւորն սաստիկ հալածուեցաւ: Գէպքեր՝ որոնց հիմն այն էր, որ այս թագաւորք Հայ եկեղեցւոյն մէջ լատին ծէսեր մուծանել փորձեցին:

Անգութ հալածանքն, որ այս վարմանց կ'ընկերանար, լատին ծէսերու բռնութեամբ վաւերացումը եւ Մամլուք տէրերու ժողովրդեան

վրայ ըրած ճնշումն անտանելի ըրին հաղարաւոր
հայ ընտանեաց այլ եւս հայրենիք մնալն, եւ
ասոնք ստիպեցան պանդխտութեան գաւաղանք
ձեռք առնուլ, հայրենի երդին ընդ միշտ կռնակ
դարձընել, եւ ուրիշ խաղաղագոյն երկիրներ
փնտռել, ուր կարենան ազատութեամբ իրենց
հայրենաւանդ սկզբանց համեմատ զԱստուած
պաշտել:

Հայք երբ Մոլտաւիա եկան, լաւ ընդունե-
լութիւն գտան: Այն ժամանակի իշխանն Աղե-
քսադր Բարի՝ իրենց եօթը քաղաք ցուցուց
ի բնակութիւն, եւ նաեւ շատ արտօնութիւններ
շնորհեց իրենց, ի մէջ այլոց նաեւ՝ — այն ժա-
մանակի գաղթականական քաղաքականութեան
համեմատ, — իրենց գաղթականութեան սեպ-
հական վարչութիւն տուաւ, այն է՝ Հայ Schol-
tuzներ (Schultheise⁴⁸), ինչպէս Թրանսիլվանիոյ
Սամոշույվարի (Կեռլա = Հայաքաղաք) Հայ-
երն ցայսօր ունին⁴⁹, ուր եւ երկրատնտեսու-
թիւնն, արջառաքութեանն եւ ամէն առու-
տուրն բոլորովին իրենց ձեռքն առած են⁵⁰: Սա-
կայն Հայք ինչպէս նաեւ Հրեայք, հին մոլտաւ-
եան իրաւանց համեմատ, իրաւունք չունէին
մսավաճառանոց, պանդոկ եւ հացագործարան
ունենալ, եւ ոչ ալ կալուած, ինչպէս՝ արտ,
ջաղացք, մեղուանոց եւ տուն շինելու երկիրներ
եւ այլն⁵¹, այլ զասոնք անդրէնածիններէն կըր-
նային միայն վարձել:

Սակայն կրօնական իրաց մէջ ապահովու-
թիւն ունէին կատարեալ ազատութեան⁵², եւ

Ռոմանիացիք՝ ի բնէ հանդուրժողք, այս մասին
 ոչ Հայերը⁵³ եւ ոչ Մոլտաւիա բնակող ուրիշ
 ազգերը կը նեղէին, ինչպէս յայտնի է Գէորգ
 Ֆոն Ռայխէրստորֆի գրութիւններէն, որ Ֆեր-
 տինանտ թագաւորին դեսպանն էր Մոլտաւիոյ
 Ռարէշ իշխանին (1527—1538, եւ 1541
 —1546) քով: Վասն զի կը գրէ անիկայ.
 “Մոլտաւիոյ մէջ Մոլտաւիոյ իշխանին իբրեւ
 հպատակ կ’ապրին ի միասին այլեւայլ ցեղով եւ
 կրօնիւ ազգեր, ինչպէս՝ Ռութէն, Լեհ, Սերպիա-
 ցի, Հայ, Պուլկար եւ Թաթար, կան նաեւ շատ
 Սաքսոնիացիներ ի Թրանսիլվանիոյ. ասոնք
 Բաբելոնի լեզուներով խօսելու են իւր-
 իւրերէն, ասիայն իբրեւ հետ չեն կոչեր⁵⁴ :”

Նոյն կերպով կը ստորագրէ իշխան Գե-
 մետրիոս Քանդէմիր Ռոմանացւոց հանդուրժողու-
 թիւնն առ Հայս ի կրօնականս, վասն զի կ’ըսէ.
 “Հայոց եկեղեցիքն որթողոքս եկեղեցիներէն ոչ
 փոքր եւ ոչ նուազագոյն զարդարեալ են, եւ ա-
 զատութիւն ունին իրենց կրօնին մէջ⁵⁵ :”

Մոլտաւիոյ, ինչպէս նաեւ Պուլքովինայի
 Հայերն ժամանակաւ այնպէս հարստացան, որ
 Սուլթանի Հայ մը Կամարսան անուամբ եւ իւր
 ամուսինն Սդանա՝ Սուլթանի Պուրկկասսէ փողոցի
 վրայ ունեցած տներնին մեռնելու ատեն Մոլտու-
 վիցա վանքին նուիրեցին: Այս նուէրն հաստա-
 տեց Պետրոս Ահարոն Գ. Մոլտաւիոյ իշխանն յա-
 մին 1448⁵⁶, իւր երկրորդ իշխանութեան ժա-
 մանակ (1448—1449), զոր եւ կրկնեց յետոյ
 յամին 1451 Յնր. 10 Պոկտան Բ իշխանն

(1449—1451)⁵⁷, որ մեծ ու փոքր տուրքերն շնորհեց, եւ նոյն տունն պահպանութեան տուրքէն, իշխանական ջաղացքի ծառայութենէն, եւ ամէն իշխանական տուրքերէ եւ ծառայութիւններէ եւ աշխարհական իրաւաբանութենէ ազատ կացոյց⁵⁸, զոր նաեւ Պոկտանի որդին՝ Ստեփան Մեծ իշխանն (1457—1504) հաստատեց 1457ին Օգոստ. 12ին⁵⁹:

Նոյնպէս Յովհաննէս անուն Հայն Սուլափայի մէջ տուն մը ժառանգութիւն թողուց նոյն Մոլտովիցա վանքին, որ եւ Պետրոս Ահարոն իշխանէն հաստատուեցաւ յամին 1454 Հոկտ. 6, որ է ըսել՝ իւր երրորդ անգամ իշխելուն ժամանակ (1451—1455)⁶⁰, եւ հարկէ ազատ կացոյց զայն⁶¹:

Հայք կրնային նաեւ կալուածներ պարգեւել վանքերու. այսպէս Յովհաննէս Արմենսին Հայր՝ Եաշի Զինուդի մէջ Օսդաբգանա գիւղին կէսն ժառանգութիւն թողուց Մոլտովիցա վանքին, զոր Ստեփան Մեծ իշխանն յամին 1483, Յնր. 8ին հաստատեց⁶²:

Նոյն Ստեփան Մեծին ժամանակներն կը յիշուի Սուլափայի հարուստ հայ մը Վարդիկ անուամբ, որ մեռնելու ժամանակ իւր որդւոցը ժառանգութիւն թողուց տներ եւ հայրենական կալուած մը⁶³:

Յամին 1475 դարձեալ հաղարաւոր Հայեր եկան Մոլտաւիա, Տաւրիոյ թերակղզիէն (Խրիմ), երբ Տաճիկք եւ Թաթարք զԱաֆա առին: Հայք լաւ ընդունելութիւն գտան եւ Ստեփան

փան Մեծ իշխանն իրենց բնակութեան տեղ ցուցուց Սուչավա, Եաշ, Ռուման, Ֆոքշան եւ Պոթուշան քաղաքները⁶⁴ :

Բայց երբ յամին 1497 Նահայ Ալբերտ թագաւորն Մոլտաւիոյ մայրաքաղաքին՝ Սուչավայի վրայ քալեց, եւ զայն երկու ամիս ի զուր պաշարեց⁶⁵, բազմաթիւ Սուչավացի Հայեր, որոնք այնտեղ 700 տանց մէջ կը բնակէին, պատերազմի եւ պաշարման վտանգներէն փախչելով՝ գաղթեցին Հունգարիա, Թրանսիլվանիա եւ Վալիցիա⁶⁶ :

Յամին 1512⁶⁷, Պոկտան Գ. Շիլ իշխանին ժամանակ (1494—1517) հարուստ հայ մը Տրական Տանովաք^{*68} անուամբ, — որուն համար կ'աւանդուի թէ եղնավաճառ էր եւ անգամ մը ուխտած էր՝ որ եթէ առուտուն շահաւոր ըլլայ եկեղեցի մը շինէ, — Սուչավայի մէջ սեպհական կալուածին վրայ իւր ծախիւքն Հայոց վանք մը կառոյց, զոր Ս. Կոյս Մարեմայ նուիրեց եւ զայն Հ-ճ-կ-ա-ր-ա-ր⁶⁹ անուանեց, ինչպէս եկեղեցւոյ դրան մարդակին վրայ արձանագրուած է : Այժմ Հաճկատարը վանք չէ, այլ ուխտատեղի մը, ուր շատ կը յաճախուի, եւ ուր հայաբնակ ամէն երկիրներէն Հայք գունդագունդ կը գիմեն. ասիկայ Սուչավայի հարաւային կողմն $\frac{1}{4}$ մղոն հեռու է, եւ պաշտօնական անունն է

* Այսպէս ի քննադրին : Պէտք է ըլլաւ Տօնաւագ : Ասոր համար կ'ըսուի թէ նաեւ ի Հունգարիա եկեղեցի շինել տուած է : Ծ. Թ.

„Mitoc“. Հայք մաղձայուղէ մ'ազատելնուն հա-
մար՝ 1848էն ի վեր ուխտ դրած ըլլալով՝ տա-
րին երկու անգամ այնտեղ ուխտի կ'երթան
Թափորաբար, այսինքն Օգոստ. 15/27ին (Հա-
բաթ) եւ Դեկտ. 28ին, այն է՝ Ս. Յակոբայ
տօնին: Այս եկեղեցւոյ մէջ ի պարտուց տարին
երեք անգամ պատարագ կը մատուցուի, այն է՝
Վերափոխման, Վարդապետին եւ Յովակիմայ
եւ Աննայի տօներուն:

Եկեղեցւոյս մէջ խորանին վրայ կայ
Ս. Աստուածածնի մեծ պատկեր մը, — ինչպէս
առ հասարակ Հայոց ամէն եկեղեցեաց մէջ այս-
պիսի պատկեր մը կ'ըլլայ, — որուն բուժիչ
զօրութիւն մը կը տրուի. եւ այս պատճառաւ
պատկերին վրայ կախուած է բազմութիւն մը
ոսկեղէն եւ արծաթեղէն աչք, աղոյ, աղանջ,
ոտք, ձեռք եւ այլն, զորոնք Ս. Աստուածածնի
նուիրած են հիւանդք: Եկեղեցւոյ մէջտեղն ա-
րեւելեան ամէն եկեղեցեաց սովորական փայ-
տեայ բեմն կը բարձրանայ, որուն վրայ կայ Բար-
թողիմէոս եւ Յակոբ սուրբ Առաքելոց պատկեր-
ներն՝ սլաւական արձանագրութեամբ. խորանին
վերի կողմն պատկերներու որմոյն վրայ կան չորս
Աւետարանիչք, իսկ խորանին դռնակներուն
վրայ Ս. Ստեփանոս նախավկային եւ Ս. Նաւ-
րենտիոս Սարկաւագին պատկերներն, ամէնն
ալ առ հասարակ ռոմանական արձանագրու-
թեամբ:

Եկեղեցւոյ դրան առջեւ գաւթին մէջ կայ
Գրիգոր Հայ եպիսկոպոսին շիրմը: Այս տեղ

ՏԵՆ, ԵՐԵՒԱՆ, ՀԵՅԳ Ի ՊՈԼԻԳՐԱԿ

7/31. 1922

МОНЕА, МЯСНИКОВА

ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

կեցող մի միակ զանգակն⁷⁰, որ Ս. Սիմէոն եկեղեցւոյն գերեզմանատան մէջ գերեզման մը փորելու ժամանակ գտնուեցաւ, աւանդութեան համեմատ՝ ԺԳ. դարուն Հայաստանէն հոս բերուած է: Այս զանգակին արձանագրութիւնն է. «Յիշատակ է Ղեորացի Առաքելի ի վանաց սրբոյն Տաթեւու, Թ. Հ. ՈՂԳ. (1244) գրեցաւ յաւուր հինգշաբթի:» *

Եկեղեցւոյ դրան արձանագրութեան եւ տեղաբնակ Հայոց աւանդութեան համեմատ՝ Չիրսգէ Հանգո (Խաչիկ Հանգոյեան) անուն հայն 1521ին⁷¹, Սգեֆանիցա (Ստեփան Ե) Մանկան ժամանակ (1517—1527) Սուչավայի մէջտեղն գտնուող Ս. Խաչ եկեղեցին շինած է, ուր յառաջագոյն փայտակերտ հայ եկեղեցի մը կար, եւ ինքն ալ նոյն եկեղեցւոյն մէջ թաղուած պիտի ըլլայ: Նոյն շինողին շիրիմն այժմ չի տեսնուիր եկեղեցւոյն մէջ, վասն զի եկեղեցւոյն յատակը բոլորովին տախտակամած է այժմ:

Եկեղեցւոյ դաւթին մէջ կան քանի մը գերեզմաններ, հետեւեալ արձանագրութեամբք.

1. Սարկաւագ Ասվատուրին Ռէրգիքա իւրիա (?) հանգեաւ Թ. Հ. ԶՂԷ (= 1528)

2. Գրիգորի երիցու, հանգեաւ Թ. Հ. ՌԻԶ (= 1577)

* Այս եւ յաջորդ տապանաքարերու արձանագրութիւններն ստիպուած ենք թարգմանել գերմաներէնէ. վասն զի թէեւ դիմեցինք Սուչավա ուր հարկն էր, սակայն պատասխան չընդունեցանք: Ժ. Թ.

3. Մատթէոս մաքսաւոր, հանգեաւ Թ. Հ. ՌԿԱ (= 1612)*:

4. Գրիգորի Նիկորայ Պարոն Քաբրի, 1731:

Հոս յիշուելու արժանի է՝ որ Վոլչինսքիի պարտիզին մէջ, թգրկն. - կայսրկն. թղթատարութեան այժմու շէնքին քով՝ կար Հայոց հին եկեղեցի մը Ս. Երէմիայի-նի-ն անուամբ, որ անցեալ դարու վերջերը բոլորովին կործանեցաւ:

Տեղական աւանդութիւնն այս եկեղեցւոյ մասին կ'աւանդէ՝ որ այս պարտիզին եւ աւերակին տէրն՝ Տիկին Քաբրի երբ իւր տղուն հետ պարտէզը կը պտըտէր, եկեղեցին կործանեցաւ, ինք եւ տղան փլատակաց տակ մնացին, ինք մեռաւ իսկ տղան աղատեցաւ ողջ առողջ: Այս աւերակին քարերէն շինուեցան ժողովրդապետական եկեղեցւոյն կից մատուռն եւ ասոր խորանը:

* Անշուշտ այս տաալանաքարն նոյն է Ս. Խաչ եկեղեցւոյն արեւմտեան դրան քով եկեղեցիէն դուրս կեցող երկաթազիր տաալանաքարին հետ, որոյ արձանագրութիւնն է՝

«Տաալանս այս Մարտիրոսին
Մեծ տամղաճի Երիմին
Աստ եղեալ մարմին սորին
Ի ծերութեան ժամանակին
Առ աստուած փոխէ զոգին
Թվին ՌԿԱ, մախսի ԻԲին:», (= 1612)

Նոյն եկեղեցւոյ մէջ կան երկու հնագոյն տաալանաքարք: Առաջնոյն արձանագրութիւնն է՝ «Սայ է տաալան Էսաի իրիցու, Թվին ԶԽԶ.», (1497): Իսկ երկրորդինն՝ «Սայ է տաալանն Էտիլ Պէյին, որ է որդի Սողոմոնին հանգեաւ Թվին հազար ԻԶ ասլը. ամսոյ ԺԴ.ին.», (= 1579):

Ժ. Թ.

2*

Նոյն տեղական աւանդութիւնը կը սորվեցընէ մեզի, որ ուրիշ պարսպապատ հայ եկեղեցի մ'ալ կար այժմու ժողովրդապետական եկեղեցիէն ոչինչ հեռի, ուր այժմ քաղաքային մսավաճառանոցք կան: Այս աւանդութիւնն ստուգեցաւ՝ երբ քանի մը տարի յառաջ նոյն մսավաճառի շուկային հիմը կը դրուէր, գըտնուեցան եկեղեցւոյ մը հիմունքն եւ հայերէն տապանաքարեր:

Սակայն Մոլտաւիոյ Հայերն ունեցան նաեւ իրենց տառապանքները, ոչ թէ Ռոմանացի ժողովրդենէ, այլ ասոնց քանի մ'իշխաններէն: Այսպէս Սդեֆանիցա (Ստեփան Ե) Փոքր կամ Անագորոյն իշխանն՝ երբ 1526ին Վալաքիայէն ետ կը դառնար աւարաւ, Վասլուի Հայոց մեծ հասարակութիւնը հալածեց եւ իրենց եկեղեցին կործանեց⁷²: Անշուշտ առ այս գրգռեց զինք Վասլուի քաղաքացեաց երեսփոխաններու տըրտունջն, որոնք արդէն վերոյիշեալ արշաւանաց սկիզբն՝ մատուցած էին իշխանին իրենց տըրտունջն Վասլուի Հայոց առեւտրական ճնշումներուն դէմ⁷³: Այս անագորոյն իշխանին պատուհասն արդէն 1527 Յնր. 12ին ի Հոթին վրայ հասաւ, ուր ամուսինն զինք թունաւորեց թշնամի Ղեհաց խորհրդովն, որոնք իրմէ կը վախնային⁷⁴:

Այլ մեծագոյն եւս էր՝ Ռոմանացւոց պատմութեան մէջ իբրեւ մեծ բռնաւոր⁷⁵ ճանչցուած Ստեփան Ռարէշ Է (1551—1552) իշխանին Մոլտաւիոյ Հայոց հասուցած նեղութիւնքն: Յա-

մին 1551 թվանդակ երկրին մէջ ծանայց, որ իւր բոլոր հպատակներն որթողոքս հաւատքն ընդունին, եւ ով որ ուրիշ հաւատք ունէր, իբրեւ հերետիկոս կը հալածուէր⁷⁶: Նաեւ Հայք, որ այն ժամանակ հերետիկոս համարուեցան, ուղեց նոյն իշխանն ամենայն հնարիւք որթողոքս դարձնել. եւ երբ Հայք ընդդիմացան, հրաման տուաւ Վերափոխման տօնին⁷⁷ Սուլաւայի, Պոթուշանի, Ռոմանի, Հուշի եւ այլն Հայոց եկեղեցիները կողոպտել, աւերել եւ փակել, սուրբ անօթներն ու սպասները յափշտակել, եկեղեցական մատեանքն այրել, եւ Սուլավա նստող հայ եպիսկոպոսն ու քահանաները բռնել^{*78}: Դարձնելու այս փորձերու պատճառն էր այն յեղափոխական ժամանակին հոգին⁷⁹, կամ թերեւս ճշդագոյնս՝ Ստեփան իշխանին անագորոյն բնութիւնն կամ հարուստ Հայերու դրամը կորդելու դիտաւորութիւնն: Բայց այս երկայն չտեւեց, վասն զի Պոյարներու ապստամբութիւնն թէ՛ այս հալածման եւ թէ՛ իշխանին կենացը վերջ տուաւ, երբ իշխանն 1552ին բանակին մէջ իւր տղոց հետ դաւաճանութեամբ սպանուեցաւ⁸⁰:

Բայց այս իշխանին վրայ նաեւ հանդուրժողութեան քանի մը հետքեր տեսնուեցան. վասն զի կը գտնենք որ իւր իշխանութեան ժամանակ (1551) Ակոբշին⁸¹ (Յակոբ) Վարդան

* Մինաս Թոխաթեցւոյ գրածն այս անցքերու մասին տես Հանդէս Ամսօրեայ, 1888, էջ 37, 62: Ժ. Թ.

անուամբ աղնուական եւ հարուստ Հայ մը, որուն ընտանիքն յետոյ Ամսկերկ գաղթեց ուր եւ իւր սերունդը կայ ցայսօր, Սուչավայի արեւմտեան կողմը՝ շինեց⁸² Ս. Աւքսէնտ հայկական եկեղեցին, որ այժմ Zamka կը կոչուի⁸³, ուր եւ յետոյ թաղուեցաւ^{*84}:

Այս եկեղեցւոյ մէջ տարին երկու անգամ պատարագ կը մատուցուի ի պարտուց, այն է Ս. Գէորգայ տօնին եւ ամառն՝ Ս. Աւքսէնտին:

Այս եկեղեցին մինչեւ ցայսօր բարձրաբերձ, ստուար եւ թնդանօթ արձակելու ծակե-

* Ակոբշիտի տաալանաքարին աբժանագրութիւնն այլեւայլ ձեւով կ'աւանդուի այլեւայլ հեղինակներէ: Պարոնչ (Żywoty, էջ 5,) եւ Բժշկեան, Ճնարհրդութիւն. էջ 132 կը գրեն: «Աստ հանգչի Յակոբշայ շինող տաճարիս, Թ. 1551:», Յօդուածոյս հեղինակն կը գրէ այլազգ, տ. վարն ծան. 84: Իսկ ի գրուածս Հ. Պօղոս Վ. ի Յովնանեան, որ 1829ին ի Սուչավա էր, կը գտնենք այսպէս.

«Այս է տաալան Ակոբշին
Որ է որդի Ամիրային
Սա է շինող սուրբ տաճարին
Հանգեաւ Հայոց Ռ. Թուին
ԿԱ էր աւելին, Օգոստոսի ԺԵ»,

Ուստի 1612ին վախճանած է Ակոբշայ: Այս արժանագրութիւնն ըստ գծագրութեան նոյն վարդապետին՝ տաալանաքարին ըղորտիքը քանդակուած է: Այս գրուածոց մէջ կան նաեւ հետեւեալ արժանագրութիւնք.
«Սյս է տաալան հանգստեան Սարգիսին, որ է որդի Շահրիմին: Հանգեաւ սայ թվ. ՌԺին (= 1561), Մայիսի գ. օրն գ. շաբթի: Ով Աղամայ որդիք թափեցէք զգինին ի ձեզմէ. զմարմինդ կու պարարես զհոգոյդ քաժին պատրաստի:», Դարձեալ «Սա է տաալան... (անընթեռնի) դի Տէր Խաչատուրին: Հանկեաւ Թ. ՌՀԴ = (1625) Յունիսի ԺԵ:», Ժ. Թ.

րով որմ մը կը շրջապատէ, եւ այս պատճառաւ հին ատեններ իբրեւ բերդ կը նկատուէր⁸⁵:

Եկեղեցւոյն դէպ ի Աքէյա գիւղն դարձած կողմը՝ եկեղեցւոյ ձեւով երկայն աշտարակով մ'ամրացեալ է: Այս աշտարակին տակն կոփածոյ մեծամեծ քարամբք շինուած է կամարաձեւ դուռն, որուն երկու կողմն կամարաձեւ բնակելի խցիկներ կան, իսկ (առաջին) դստիկոնին վրայ կայ փոքրիկ եկեղեցի մը, որուն խորանակամարին վրայ մինչեւ ցայսօր Ս. Աստուածածնի պատկեր մը յայտնի կ'երեւայ. կայ նաեւ բնակեալ երկու խցիկ, ուր հրացան եւ թնդանօթ արձակելու եւ դիտելու որմածակեր կան:

Գստիկոնին մէջ, ինչպէս գաւթին կողմը պատերուն վրայ յեցած քարեղէն նեցուկներէն կ'երեւայ, այս շէնքին ներքին երեք կողմերն անցք մը կար, ուր կարելի էր մտնել նոյն տեղն եղող խցիկներէն՝ անցնելով փոքրիկ տնակի մը եւ դրան մը մէջէն, որ այսօր պատով հիւսուած է:

Դէպ ի Սուչավա նայող կողմը շրջապատող որմոյն վրայ մեծագոյն աշտարակ մը կայ, (որ հիմայ զանգակատուն է,) որուն տակն է դուռ մը՝ այժմ պատով հիւսուած, քաղաքին կողմանէ եկողներուն համար: Այս կամարաձեւ դրան վերին ծաղկանկար քանդակեալ քարին միջավայրն կայ թուական մ'արձանագրեալ, որ կարմրագոյն թուերով «1606» հիմնադրութեան տարին կը ծանուցանէ: Դրան կամարին վրայ կայ տեսակ մը մատուռ կամ խորան, ուր կը մտցուի աշտարակին քովն շինուած խղիւրն-

ջաձեւ սանդղով մը՝ քարեղէն նեցուկներու վրայ հաստատուած անցքէ մը (որ հիմայ միայն երեք կտոր մայր փայտէ կազմուած է:) Այս մատրան վրայ կայ դիտանոց մը, որ ամենագեղեցիկ տեսք ունի քաղաքին վրայ, եւ շատ աւելի հեռու՝ արեւելք եւ արեւմուտք: Այս դիտանոցէն կը մտցուի աշտարակին շինութեան ժամանակ վախճանի մը համար պատին մէջ շինուած խորունկ եւ անդուռն այր մը: Մատրան դրան քով կան գրեթէ երկու մեզր հեռու ուրիշ երկու քարեղէն դռնամարդակներ, որոնք՝ ուրիշ դուռ մ'ալ շինելու սահմանեալ էին անշուշտ. այս դռնամարդակներու վարի ծայրն ծաղկենկար քանդակեալ են՝ նման դրան կամարին կոփածոյ քարին: Այս երկու դռնամարդակներու անջրպետն ամուր պատով փակուած է, եւ ամբողջն այնպէս ծեփուած, որ մարդ հաղիւ կը նշմարէ պատի վրայի այս դռնամարդակները: Այս որմով փակեալ դրան ինչ բանի ծառայելն անմեկնելի է, վասն զի այս փակ դուռն մատուռը չի տանիր. մատրան մէջ նոյն տեղն դրան հետք մը չկայ: Արեւի է որ այն դրան ետեւն, որ աշտարակին եկեղեցւոյ կողման անկեան վրայ կ'երեւայ, գաղտնի սենեակ մ'ըլլայ, ուր թանկագին իրեր պահուած ըլլան, եւ այս սենեկի դուռն ամուր պատով փակած ըլլան, չնշմարուելու չափ ծեփուած, եւ նաեւ այս դրան առջեւ գտնուող անցքը բարձող քարեղէն նեցուկներն կոտրած ըլլան այն սենեկին գոյութեան ամէն հետքը ջնջելու համար:

Աւերջապէս եկեղեցւոյ ընդարձակ գաւթին մէջն է մեծ ու գեղեցիկ եկեղեցին Ս. Աւքսէնտ, եւ ասոր աւագ դռնէն ոչինչ հեռու՝ 10 քլաֆդէր խորունկ հին աղբիւր մը, որմէ Սուչավայի եւ շրջակայից ամենացուրտ ջուրը կը բղխէ:

Ամբողջն շրջապատող որմոյն ներքին կողմն մինչեւ ցայսօր կ'երեւան ամրական զինուորաց բնակութեանց մնացորդներն⁸⁶:

Պէտք է նաեւ յիշատակել՝ որ շէնքին արեւմտեան պատը կը զարդարէ քարեղէն ոլորած եւ կարմրագոյն պսակ մը:

Այս եկեղեցեաց շինութեան հեղինակին եւ ժամանակին վրայ Հայոց եւ Ռումանացւոց քով անմիաբան աւանդութիւններ կան, զոր հոս համառօտիւ յառաջ կը բերենք, թէեւ պատմական արժէք չունենան:

Հայ աւանդութիւնն Ս. Աւքսէնտի եկեղեցւոյն հիմնադիրը չի ճանչնար զԱկոբ շին, այլ կ'աւանդէ թէ երեք եղբարք՝ Յակոբ, Աւքսէնտ եւ Գրիգոր 1606ին այս տեղը գնեցին, եւ Յակոբ շինեց Աքէյա նայող կողման Ս. Յակոբայ նուիրեալ տնական մատուն, Աւքսէնտ՝ գաւթին մէջի Ս. Աւքսէնտի մեծ եկեղեցին, եւ Գրիգոր՝ դէպ ի քաղաք հայող Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, Հայոց առաքելոյն, աշտարակի մատուռն⁸⁷:

Տեղական Ռումանացւոց աւանդութիւնն բոլորովին հակառակ է Հայոց աւանդութեան: Ռումանացիք կ'աւանդեն թէ Ս. Յակոբայ եկեղեցին յառաջագոյն ռումանական - որթողոքս եկեղեցի էր Ննջման Ս. Կուսի, Ս. Աւքսէնտի եկեղեցի

ղեցին՝ հին Աւագ - ուրբաթ եկեղեցի էր, իսկ Ս. Գրիգորի աշտարակամատուն մեծ աշտարակն էր ամրոցին: Ի հաստատութիւն յառաջ կը բերեն որմերու վրայ որթողոքսական ըմբռնամամբ նկարուած հին նկարներն ու սրբոց պատկերները, որ տակաւին կ'երեւան, եւ Ստեփան Մեծին ժամանակի սովորական որմաղարդերն, ինչպէս՝ վարդ, ծաղիկ, նկարեալ եւ արծնեալ աղիւս, քարեղէն ոլորեալ պսակներ, որպիսիք ցայսօր ամէն նոյնպիսի շինուածոց վրայ կ'երեւան: Գարձեալ կ'ըսուի՝ որ այս եկեղեցիք երբ փլչելու վրայ էին, Մոլտաւիոյ Թէոփիլոս մետրապոլտին ժամանակ⁸⁸ ուրիշ երկու եկեղեցեաց հետ հարուստ Հայու մը ծախուեցաւ 600 տուքադի: Հայք այս եկեղեցին նորոգեցին, եւ իրենց աստուածային պաշտամանց յարմարեցուն⁸⁹:

Սակայն Զամբայի Ս. Աւքսէնտ եկեղեցւոյն մէջ մինչեւ ցայսօր կեցող Ակոբշինի տապանաքարին՝ արձանագրութիւնն երկու աւանդութիւնքն ալ անհիմն կը ցուցնէ:

Յամին 1569 Ղուպլինի պետական համագումար ժողովն Ահհաստանի ամէն ոչ - կաթողիկեայ բնակիչներն արտաքսեց, որով Ահհաստանի արեւելեան Հայք մերժուեցան. ասոնք անկէ Մոլտաւիա գաղթեցին եւ Սուչավա եւ այլ քաղաքներ հաստատուեցան, ուր ամենուրեք լաւ ընդունելութիւն գտան⁹⁰:

Պոկտան Դ Մոլտաւիոյ իշխանին ժամանակ, (1568—1572) որ էր որդի Աղեքսանդր Արուշնէանու Առյվոյտայի, Մոլտաւիոյ Հայոց վի-

Ճակն վերստին վատթարեցաւ: Պոկտան իշխանն
 Լեհաստանի ազնուական բազմաթիւ ընտանեաց
 հետ խնամեցած էր, Լեհերն իւր երկիրն բերած
 եւ նոյն իսկ պետական մեծամեծ պաշտօններ ա-
 նոնց յանձնած: Ընդոժին Պոյարներն սկսան զինք
 յանդիմանել, որ որթողոքսութենէ ելլել եւ
 լատին եկեղեցւոյ անցնիլ կ'ուզէ: Պոկտան այս
 անհաճոյ յանդիմանութենէն ազատելու եւ որ-
 թողոքս եկեղեցւոյ վրայ իւր ունեցած եռանդը
 ցուցնելու համար՝ սկսաւ յամին 1570⁹¹ հա-
 լածել տեղաբնակ Հայերն, վասն զի ասոնք կ'ընդ-
 դիմանային զիրենք որթողոքսութեան դարձը-
 նելու փորձերուն⁹², եւ վերջապէս զասոնք եր-
 կրէն մերժեց⁹³:

Թէեւ այսչափ հալածանք կրեցին Հայք,
 սակայն կ'երեւայ թէ — հաւանականաբար ի-
 ռենց հարստութեամբը — շատ մեծ ազդեցու-
 թիւն ունէին երկրին մէջ. վասն զի նոյն Պոկտա-
 նին յաջորդեց Մոլտաւիոյ դահին վրայ Հայու մը
 հայ կնոջն՝⁹⁴ Սրբուհւոյն եւ Սդեֆանիցա (Թումշա
 1563—1564) իշխանին ապօրինաւոր զաւակն
 Յովհաննէս Ընդութն (1572—1574), որ իւր
 հայ ծագման պատճառաւ “Յովհաննէս Հայ”⁹⁵
 կը կոչուի:

Յամին 1582, Եանգուլ (Յովհ. Բ) Սաք-
 սոնիացի իշխանին ժամանակ, (1579—1582)
 որ Պետրոս Ռարէշ իշխանին եւ Վայս Եօրկին
 Թրասիլվանիացի - Սաքսոնիացի կնոջն ապօրինաւոր
 որդին էր, Մոլտաւիոյ արեւելեան հայ եպիսկո-
 պոսն Յովհաննէս Յունանեան⁹⁶, որուն աթոռն

Սուչավա էր, Լեմպերկ կոչուեցաւ, նոյն տեղւոյ արեւելեան հայ եպիսկոպոսական աթոռը նըստելու, վասն զի Լեմպերկի Բարսումաս (Պարսամ) Պոկտանովիչ աթոռէն հրաժարած էր⁹⁷։ Բարսումաս Պոկտանովիչ անոր համար աթոռէն հրաժարիլ ուզեց — կամ աւելի՛ Լեհացմէ առայն ստիպեցաւ, — վասն զի Լեհաց բաղձանաց համեմատ՝ հին արեւելեան հաւատքին յամառութեամբ յարեալ Լեհահայերն⁹⁸ կաթողիկէականութեան դարձընել թէեւ աշխատեցաւ, բայց իւր երեքամեայ եպիսկոպոսութեան ժամանակ (1579—1582)⁹⁹ չկրցաւ յաջողցընել¹⁰⁰։

Աղմկալի ատեններն մեզ արդէն ծանօթ Տրական Տանովաքն Սուչավայէն Լեհաստան փախաւ, եւ այնուհետեւ Լեմպերկ իւր բնակութիւնն հաստատեց, որով Մոլտաւիոյ իշխաններն անոր ի մասնաւորի Իցքանիի քով ունեցած ամէն կալուածներն, ուր այսօրս Ս. Աստուածածնի որթողոքս եկեղեցին կայ, իբրեւ անտէր ստացուածք յարքունիս գրաւեցին։ Սակայն Տրականի մահուանէն ետեւ՝ իւր որդին Պոկտան մէջտեղ ելաւ եւ Երեմիա Մովիլա իշխանին առջեւ դատ բացաւ եւ ետ պահանջեց իւր հայրենի ստացուածքն, որուն իբրեւ վկայ կոչեց ծերունի Ռոմանիացիներ եւ Հայեր, որով յիշեալ իշխանն յամին 1597 Յունր. 22ին տուած վաւերագրով հայրենի ստացուածքն անոր ետ տուաւ եւ նոյնն հաստատեց¹⁰¹։

Հայք արեւելքի վահագնաց փոխադրութեան շատ շահաբեր գործոյն պարապելով՝

շատ մեծ հարստութիւն ձեռք բերին. իբրեւ օրինակ կ'ուզենք հոս անցողակի յիշել Աւմպէրկցի հարուստ վաճառականն՝ զԽաչատուր (Քրիստոֆ) Աւետիք Պեռնաթովիչ († 1671), որ կրցաւ Աւհաստանի Ալատիսլաւ Գ թագաւորին 300.000 տուքադի այն ժամանակի համար ահագին գումարը փոխ տալ ¹⁰²:

Սուլաւայի Հայոց աւանդութեան համեմատ՝ Սիմէոն (Շիմա) անուն Հայ մը 1600ին ¹⁰³, Երեմիա Մոհիլաւ (1596—1606) Մոլտաւիոյ իշխանին ժամանակ, Սուլաւայի Ս. Սեփեռն Ծերուն ¹⁰⁴ (ծերունւոյ) նուիրեալ Հայ եկեղեցին շինած է: Այս եկեղեցին Սուլաւայի մէջ «կարմրաշտարակ եկեղեցի» անուամբ ծանօթ է, վասն զի զանգակատան աշտարակն մինչեւ վերջին ատեններ կարմիր ներկուած էր. այժմ թէ եկեղեցին եւ թէ աշտարակը թիթղամբ դրուագեալ է, եւ միայն աշտարակին ծայրը կարմիր մնացած է: Մինչեւ վերջին ատեններ Հայոց գերեզմանոցն այս եկեղեցւոյն քովն էր, որ այժմ ասկէ ոչինչ հեռու՝ Զամքայի դաշտերուն վրայ ռազմամթերանոցին քով փոխադրուած է: Այս եկեղեցւոյն մէջ կը մատուցուին ննջեցելոց պատարագներ, եւ բաց անկէ՝ ամէն մեծ տօներու յաջորդ օրն կանոնաւորապէս պատարագ կը մատուցուի: Այս եկեղեցին ունի տեսակ մը պատկերաց յրմ, եւ բաց անկէ՝ թանկագին վարագոյր մը, վրան Ս. Գրոց պատկերներ բանուած, որոյ արձանագրութիւնն է. «Յիշատակ է վարագոյրս Գրիգորի որդուն աստուածասէր եւ սի-

րելի Յոհաննու եւ ծնողաց իւրոց, յերկրին Պուղտանաց, ի Սեչով ընդ հովանեաւ Ս. Խաչ եկեղեցուն, գրեցաւ ձեռամբ Յակոբ շնչին երէցփոխին, Թ. Հ. ՌՄԺ, (= 1761:) Այս եկեղեցւոյն մէջ կայ նաեւ Եկեղեցւոյ երից սուրբ վարդապետաց մէկ պատկերն, 1810ին նկարուած, ռոմանական արձանագրութեամբ: Եկեղեցւոյ յատակը ծածկած են բաղմաթիւ տապանաքարեր՝ արձանագրութեամբք, որոնց միայն մէկ քանին ընթեռնելի է:

Նաեւ եկեղեցւոյն արեւմտեան գաւիթը կայ տապանաքար մը, հետեւեալ արձանագրութեամբ. «Այս է տապան հանգստեան Խաչին եւ Մուղալին, որ է դուստր եւ որդի տէր Անտոնի. հանկեաւ թվ. ՌԿԵ(Է) օգոստոսի օրն Բշաբդի»* (1618):

Յայտօր Սուչավայի ժողովրդապետական եկեղեցին պահուած աւետարանն այս եկեղեցւոյն մէջ Սուչավացի Յովհաննէս քահանայէն գրուած է յամին ՌՂ (= 1641):

Յամին 1622 Էջմիածնի¹⁰⁵ հայ պատրիարքն Մեւքիսեդեկ իւր հայրենիքէն փախաւ, իւր եղբորորդին ՂԱհակ իրեն յաջորդ ձեռնադրելէն ետեւ, վասն զի Պարսից Շահ Աբաս թագաւորին պահանջած 2000 տուքադ հարկն չէր կրնար

* Ըստ Բժշկեանի, (Ճանապարհորդութիւն, Վեներտ, 1830, էջ 192,) իսկ գերմ. թարգմանութեան մէջ է՝ «Այս է տապան հանգստեան Եսայեայ Մուղալեան, որ է դուստր տէր Անտոնի եւ Մուղալինայ, օրն Բշաբդի ՌԿԷ:»,

վճարել, եւ Շահն ալ ասոր աթոռանիստ տեղին
կործանած էր: Մելքիսեդեկ Նահաստան եկաւ
բնակեցաւ, ուր Մեսրոպ եպիսկոպոսին մահուա-
նէն ետեւ՝ քանի մը տարի Նեմպէրկի եպիսկո-
պոսական աթոռը նստաւ, բայց յետոյ հրաժա-
րեցաւ եւ Բոտորլսքի-Վամենից գնաց, ուր եւ յա-
մին 1627, Մարտ 18ին վախճանեցաւ¹⁰⁶:

Արդ յամին 1627¹⁰⁷ Յայտնութեան առա-
ջին հինգշաբթին Մելքիսեդեկ՝ հայրենի ա-
րեւելեան հայ հաւատքին յամառութեամբ
յարեալ Նեմպէրկի հայ հասարակութեան կա-
մաց հակառակ, Նեմպէրկի Հայոց եպիսկոպոս
ձեռնադրեց զՆիկողայոս Թորոսեվիչ հայ քահա-
նայն, որ դէպ ի կաթողիկէ եկեղեցի միտելուն
համար քաղաքային խորհրդանոցէն կը պաշտ-
պանուէր: Մելքիսեդեկ զինք իւր յաջորդը կար-
գեց եւ անոր իրաւաբանութեան ենթարկեց Նե-
հաստանի, Մոլտաւիոյ եւ Վալաքիոյ բովանդակ
Հայերը¹⁰⁸:

Բայց այս ապօրինաւոր ձեռնադրութեամբ
պատրիարքն մեծամեծ խռովութեանց եւ Նեմ-
պէրկի մեծապէս ծաղկեալ հայ գաղթականու-
թեան անկման հիմը դրաւ. վասն զի Թորոսե-
վիչ եպիսկոպոսն Յիսուսեան կրօնաւորաց հետ
միացած՝ ջանաց պնդութեամբ նոյն գաղթակա-
նութիւնն ի կաթողիկէականութիւն դարձընել¹⁰⁹:
Այս միութեան անխոհեմ փորձերն ձանձրանալի
եւ անհաճոյ դատեր յառաջ բերին, որոյ վերջն
եղաւ՝ որովհետեւ խնդիրն ի կողմն եպիսկոպոսին
վճռեցաւ, Նեմպէրկի Հայոց մեծագոյն մասին ի

Մոլտաւիա գաղթելն¹¹⁰, այնպէս որ 1652ին
 Լեմպէրկի այնչափ բազմաթիւ եւ ծաղկեալ հայ
 գաղթականութենէն հազիւ 100 տուն մնաց
 Լեմպէրկ:¹¹¹

Բնականաբար Թորոսեվիչ զհայս դարձը-
 նելու ցուցած եռանդանն համար Ուրբանոս Բ
 Քահանայապետէն իրեն եւ յաջորդացը համար
 Արքեպիսկոպոս տիտղոսն ընդունեցաւ¹¹², բայց
 այս իրեն քիչ օգնեց, վասն զի Լեմպէրկի հայ
 հասարակութիւնն քայքայած ու ցրուած էր եւ
 ինքն էր հովիւ մը, թէեւ ոչ՝ բոլորովին առանց
 հօտի, սակայն գէթ շատ սակաւ ոչխարաց:

Յամին 1649, Վասիլ Լուբուլ (Ալպանի-
 դուլ, 1634—1653) իշխանին ժամանակ, հայք
 Սուչավայի Մետրապոլտին տպարանին մէջ Աւե-
 տարան մը տպագրեցին՝ իրենց Մինաս եպիսկո-
 պոսին հսկողութեան տակ¹¹³:

Նաեւ Սէրէթ քաղաքը շատ հայք կային.
 այսպէս 1653ին Վուկէյցի անուամբ հայ մը նոյն
 քաղաքին մէջ տուն մը եւ խանութ ունէր, բայց
 քիչ ետքն ստացուածքն ու քաղաքը թողուց:
 Այս ստացուածքներն անցան յետոյ Ռատաուցի
 Քալիսդրու եպիսկոպոսին, եւ յետոյ Փուղնա
 վանքին: Զայս հաստատեց 1756ին Ապր. 17ին
 Կոստանդին Սեհան Ռաքովիցա իշխանն (1753
 —1756), եւ նոյն վանքին տուաւ նաեւ մաքսէ
 ազատութիւն, եւ նոյն խանութին մէջ ըմպելիք
 ծախելու իրաւունք՝ ազատ բոլորովին հարկէ¹¹⁴:

Յամին 1654¹¹⁵, ուստի Գէորգ Ստեփան
 Մոլտաւիոյ իշխանին ժամանակ (1653—1658),

Երբ Քողաքներու յաճախակի յարձակմանց պատճառաւ առուտուրը բոլորովին դադրած էր, Սդանիսլաւ Ռէվէրա Բողոքքի՝ Զապլոցիէ գիւղին երկիրները Սդանիսլաւ քաղաքին տրամադրութեան տակ ձգեց, եւ հրաւիրեց Հայերը, որ գան հոն բնակին: Այն ժամանակ բաղմաթիւ Մոլտաւիացի եւ նաեւ Թրանսիլվանիացի Հայեր հոն գիմեցին, այն տեղ հաստատուեցան, եւ քիչ ետքը Մոլտաւիոյ բովանդակ արջառաւաճառութիւնն ձեռք անցուցին¹¹⁶:

Գէորգ Տուգա Մոլտաւիոյ իշխանին երկրորդ գահակալութեան ժամանակ, (1669—1672) Մոլտաւիացի, մանաւանդ Սուչաւացի բաղմաթիւ Հայեր առաջնորդութեամբ իրենց Մինաս եպիսկոպոսին, որ 1649էն ի վեր արեւելեան Հայոց եպիսկոպոսն էր եւ ի Սուչաւա կը նստէր¹¹⁷, ելան գաղթեցին ըստ մասին ի Ղեհաստան, եւ ըստ մեծագոյն մասին իրենց եպիսկոպոսին հետ գէպ ի Թրանսիլվանիա¹¹⁸:

Հայոց իրենց եպիսկոպոսին հետ այսպէս բաղմութեամբ գաղթելուն պատճառն էր այն ժամանակի հարկերու սաստկութիւնը, բայց մանաւանդ 1671ին¹¹⁹ Հոկտ. 29ին Սիքայէլ Հընգուլ անուն անձի մը (որ շատ հաւանական է թէ Հայ մ'ըլլայ,) Պոյարներու նիւթած դաւաճանութեան Հայոց մասնակցելուն համար՝ իշխանէն կրած հալածանքն¹²⁰:

Հայք ի սկզբան Քարբաղեան լեռներն ապաւինեցան. եւ երբ տեսան որ իշխանն իրենց կողմն չահիլ չկրցան, անցան Թրանսիլվանիոյ սահ-

մանը եւ Սէքլէրներու Պիսթրից քաղաքն հաս-
տատուեցան: Հոս Միքայէլ Ա Աբաֆի իշխանն
(1661—1686) զիրենք ընդունեցաւ՝ երբ իրենք
իրենց Մինաս եպիսկոպոսին հետ խոստացան լա-
տին եկեղեցւոյ միութեան մէջ մտնել¹²¹: Սակայն
իրենց իրական եւ վերջնական միութիւնն եղաւ
Աքսէնտ Վէրդիրէվսքի հայ քահանային ձեռօք,
որ յատկապէս այս նպատակաւ Թրանսիլվանիա
եկաւ, եւ համոզեց իւր այս ազգակիցներն որ
չռոմայ հետ միանան, եւ իրենց Մինաս եպիս-
կոպոսը Ղեմպէրկ երթայ հոն հրապարակաւ դաւ-
անութիւն տալու համար: Մինաս 1686ին¹²² Ղեմ-
պէրկ գնաց, եւ Բալլափիչինի Վարդինալին եւ հայ-
կաթողիկեայ Վարդան Արքեպիսկոպոսին¹²³ առ-
ջեւ († 1715)¹²⁴ դաւանեցաւ լատին եկեղեցւոյ
հաւատքն, եւ խոստացաւ նաեւ իւր ազգակից-
ները ապահովապէս համոզել նոյնն ընելու¹²⁵:

Թրանսիլվանիոյ այս առաջին հայ-կաթո-
ղիկեայ եպիսկոպոսն Մինաս՝ առաւ Պուղտանաց
եւ Մոլտաւիոյ եպիսկոպոսի տիտղոսն, բայց չկըր-
ցաւ երկայն ատեն վայելել, վասն զի նոյն տարին՝
1686ին Ղեմպէրկի մէջ վախճանեցաւ*: Յամին
1687 Փետր. 13ին՝ Եղիա Մէնտրուլ հայ աւա-
գերիցուն խնդրանօք Ղեմպէրկի հայ կաթողիկեայ
արքեպիսկոպոսն՝ Վարդան Յունանեան նոյն մի-
աբանասէր Աքսէնտ Վէրդիրէվսքի քահանան
Թրանսիլվանիոյ հայոց եպիսկոպոսական փոխա-

* Ոչ ի Ղեմպէրկ, այլ Հունգարիոյ լեւրանց մէջ
վախճանեցաւ իւր քաղաքը դառնալու ժամանակ:
Ստեփ. Ռոշըա, Ժմսկգր. յամին 1686: Ժ. Թ.

Նորդ (Vicar) եւ վարիչ (Administrator) անուանեց¹²⁶ :

Թրանսիլվանիոյ Հայք թէեւ լատին եկեղեցւոյ հետ միացան, սակայն այն ատեն ունէին տակաւին արեւելեան սովորութիւններ, այսպէս պատարագի մէջ իրենց արեւելեան պատրիարքը կը յիշէին, եւ ոչ՝ զՔահանայապետն Հռոմայ, ծննդեան եւ Յայտնութեան տօնը միեւնոյն օրը կը տօնէին, նաեւ տղոց Հաղորդութիւն կու տային¹²⁷, եւ վերջապէս կուսանաց միայն տարին երեք անգամ եկեղեցի երթալ թոյլ կու տային¹²⁸ :

Մինաս եպիսկոպոսին Սուշավայէն մեկնելէն ետեւ, լատինք աշխատեցան, որ Մոլտաւիոյ հայ եպիսկոպոս մը գնեն, թէեւ միայն անուամբ, եւ այսպէս 1669 ին կը գտնենք Յովհաննէս Քէրէմովիչ անուն Մոլտաւիոյ եպիսկոպոս մը եւ Ղեմպէրկի Արքեպիսկոպոսին տեղակալ¹²⁹ : Թէ այս եպիսկոպոսն իրօք միայն անուամբ էր, կը տեսնուի Տ. Լուդովիկոս-Մարիամ Բինտու (Յիսուսեան) կրօնաւորին 1669 Ապր. 1 ին գրածէն¹³⁰, որ Հայերն դարձնելու համար Մոլտաւիա ղրկուած էր. ասիկայ կը յիշէ՝ որ այն ժամանակի Յակոբ Աթոռիկոսէն ձեռնադրեալ 50 ամեայ Սահակ եպիսկոպոսն Մոլտաւիոյ՝ 20 քահանայ ունէր իշխանութեանը տակ :

Բինտու նաեւ կարեւոր տեղեկութիւններ կու տայ Մոլտաւիոյ հայ եկեղեցւոյն այն ժամանակի վիճակին վրայ. վասն զի կ'աւանդէ՝ թէ եաշ իշխանական մայրաքաղաքին Հայերն երկու եկեղեցի, Աալացի, Սէրէթի¹³¹, Հոթինի եւ

Պոթուշանի Հայերն, մէյ մէկ եւ Սուչավայի Հայերն վանք մը եւ երկու եկեղեցի ունին¹³² :

Հօրն Բինտուի այս տեղեկութիւններէն կ'երեւայ, որ Հռոմէական եկեղեցին Ղիհաստանի եւ Մոլտավիոյ Հայոց դարձին շատ կ'աշխատէր, որ մասին — ինչպէս քիչ ետքը պիտի երեւայ — մինչեւ մեր ժամանակները կ'աշխատի :

Յովհաննէս Գ. Սոպիեւքի Ղեհաց թագաւորին Տաճկաց դէմ վարած պատերազմին ժամանակ, եւ երբ Մոլտավիոյ իշխեցին՝ Ստեփան Բեդրիչէքու, (1672—1674) Տիմիդրաշքու Քանդաքուղին (1674—1676) եւ Կոստանդին Քանդէմիր (1685—1691), Մոլտավիոյ բնակիչներէն շատերը փախան, եւ երբ Ղեհերն յամին 1675 Հոկտ. 15ին եւ յետոյ յամին 1686 Հոկտեմբերին¹³³ Սուչավա քաղաքն այրացաւեր ըրին, քաղաքին ամէն բնակիչներն՝ նաեւ Հայք փախան, այնպէս որ Ղեհք երբ ներս մտան, հոն մի միայն անձ մը գտան Գուրքուլէց անուամբ¹³⁴ :

Հմիտ իւր Յիշատակարանաց 187^ր իջին մէջ կը պատմէ՝ թէ Սոպիեւքի յամին 1686 Հոկտ.ին իւր աւերիչ արշաւանքէն դարձած ժամանակ՝ անցնելով Մոլտավիոյ մէջէն, Սուչավա 14 օր կեցաւ մինչեւ որ կայսերական օգնական գունդն հասնի, եւ այս միջոցին այն ժամանակի մի միակ¹³⁵ ամբուլթիւնն՝ ՂԶամքա հողաբլրով ամբարացուց, որ մինչեւ ցայսօր կը կենայ : Բայց այս պարագայն անոր համար չի կրնար ճիշդ ըլլալ, որ Սոպիեւքին ասով այս ամբուլթիւնն իրեն դէմ զօրացուցած կ'ըլլայ : Բայց ստոյգ է որ Սո-

պիւսքիի գունդն յամին 1691 աշնան այս հո-
ղաբլուրն վար առաւ, երբ երրորդ անգամ Մոլ-
տաւիա արշաւեց, շատ քաղաքներ ու գիւղեր
աւար առաւ, եւ աշնան ետ դառնալով՝ ի Նէ-
ամց, ի Սուչավա հայ վանքին մէջ, ի Քրմբու-
լունկ, Հանկուլ, Սէքուլ եւ Ակաբիա ամրական-
ներ թողուց:

Զամքայի լեհական ամրոցն (Հայոց վանքն)
Աոստանդին Քանդէմիր իշխանին յարձակումնե-
րէն շատ բան կրեց, եւ որպէս զի ամրականք այս
իշխանին դէմ իրենք զիրենք առաւել եւս պաշտ-
պանեն ամրոցին հարաւակողման պատերը նորո-
գեցին, որ ցայսօր կ'երեւայ, եւ շրջապատեցին
ամբողջն հողաբլրով, որ ցայսօր կեցած է: Զամ-
քայի եւ վերոյիշեալ ամրութեանց ամրական-
ները նոյն տեղերէն մեկնեցան Քարլովիցի խա-
ղաղութենէն ետեւ, յամին 1699 Յնր. 26¹³⁶:

Յամին 1690 Հոկտ. 3, ուստի վերոյիշեալ
Աոստանդին Քանդէմիր՝ Մոլտաւիոյ իշխանին ժա-
մանակ, Աղեքսանդր Ը Քահանայապետն հաս-
տատեց զԱ. քսէնդ Վէրդիրէվսքի, զոր Ղեմպէրկի
հայ-կաթողիկեայ Արքեպիսկոպոսն Վարդան
Յունանեան յամին 1687 Փետր. 13ին թրան-
սիլվանիոյ եւ Մոլտաւիոյ Հայոց եպիսկոպոսական
փոխանորդ եւ տեղապահ անուանած էր: Վէր-
դիրէվսքի նոյն Արքեպիսկոպոսէն յամին 1691
Յուլ. 30ին Ղեմպէրկի մէջ եպիսկոպոս ձեռնա-
դրեցաւ¹³⁷, եւ ձեռնադրութեան ներկայ գտնու-
եցաւ Մոլտաւիոյ հայ աւագերէցն՝ Եղիա Մըն-
տրուլ Սուչավացին, որ եւ հոն հռոմէական հաւ-

ատոյ դաւանութիւն տուաւ, զոր արդէն յառաջագոյն տուած էր Վարդինալ Վանդեմոսի առջեւ ի Վարչաւա, ուր ուրիշ ութը նշանաւոր եկեղեցականաց հետ գացած էր միութեան դաւանութիւնը տալու¹³⁸ :

Սակայն Վերդիրէվսքի եպիսկոպոսն ձախորդութիւն ունեցաւ, վասն զի յամին 1697 Պիսթրիցի առման ժամանակ Տաճիկներէն գերի բռնուեցաւ, եւ հազիւ Քարլովիցի խաղաղութենէն ետեւ յամին 1699 ազատ թողուեցաւ: Վերդիրէվսքի մեռաւ յամին 1715 ի Վիեննա¹³⁹ :

Սուչավայի ստորագրութիւն մը, 1693ին լատին լեզուաւ գրուած¹⁴⁰, կ'ըսէ. «Սուչավայի Հայոց թիւն տղոց հետ մէկտեղ 3000 է, ունին 4 եկեղեցի, որոնցմէ 3ը ժողովրդապետական եկեղեցի է. եկեղեցիք են Ս. Երրորդութիւն, Ս. Խաչ, Ս. Սիմէոն: Այս իւրաքանչիւր եկեղեցեաց ժողովրդապետներն 150 ընտանիքէ կը հոգացուին: Հայ եպիսկոպոսը քաղաքէն դուրս կը բնակի (Զամքա): Սուչավայի հարաւային կողմը քառորդ մղոն հեռու կայ կուսաստան մը¹⁴¹, որուն եկամուտքէն խաղաղութեան ժամանակ 40 կոյս եւ այրի ի միասին մէջը կ'ապրին: Ամէնքը կ'ապրին ըստ հին սովորութեանց՝ առանց պարտաւորիչ կանոն կամ իրական ուխտ ունենալու, բայց ամենայն ջերմեռանդութեամբ եւ համեստութեամբ:»

Վոստանդին Տուքա Մոլտաւիոյ իշխանին ժամանակ (1691—1696) Հայ-կաթողիկեայ Քորեպիսկոպոսն Աստուածատուր Ներսէսեան¹⁴²,

Եպիսկոպոս Տրայանուպոլսոյ ի կողմանս անհաւատից (in partibus infidelium), թղթեր առած Լէոբոլտ Ա. Կայսրմէ, եւ Լեհաց Օգոստոս Բ. թագաւորէն եւ Առաքելական Աթոռէն, որ ամենայն կերպով կը ջանար Մոլտաւիոյ Հայերն ի միութիւն բերել, ուղեւորեցաւ Մոլտաւիա առ իշխանն, — հաւանականաբար այն ժամանակ կ'իշխէր Անդիոյ Քանդէմիր իշխանն (1696—1701), որ այնչափ հաւանական կ'երեւայ, որչափ Օգոստոս Բ հաղիւ 1697ին Յունիս 27ին¹⁴³, Սոպիեքի 1696ին Յունիս 17ին վախճանելէն ետեւ, Լեհաց թագաւոր եղաւ — Ներսէսեանի գիտաւորութիւնն էր իշխանէն հրաման առնուլ՝ որ Մոլտաւիոյ արեւելեան հայ եկեղեցիները Լեմպերկի կաթողիկեայ հայ Արքեպիսկոպոսին իրաւաբանութեան ենթարկուին, բայց այս չյաջողեցաւ իրեն:

Յամին 1704, Մոլտաւիոյ Միքայէլ Ռաքովիցա իշխանին ժամանակ (1703—1705) Սուլթանի հայ հասարակութիւնն աճեցաւ, երբ Թրանսիլվանիոյ Եղիսաբեթոպոլիս (Պաշտալով) քաղաքէն Հայեր Սուլթան գաղթեցին, վասն զի Թրանսիլվանիոյ իշխանն Փրանկիսկոս Բ Ռաքոսի Հայոց ստացուածքներն յափշտակել եւ տներնին այրել հրամայեց, Հայոց իրենց կայսեր հաւատարիմ մնալուն համար¹⁴⁴:

1707ին Մարտ 10ին Լեմպերկցի հարուստ հայն՝ Դոմինիկ¹⁴⁵ Պոկտանովիչ 300 լեհական ֆլորին կտակեց Սուլթանի Ս. Աստուածածնի հայ եկեղեցւոյն (Հաճկատար) նորոգութեան

համար, զոր իւր նախահաւն Տրական Տանովաք շինած էր, եւ որ թշնամեաց յաճախ յարձակմամբն շատ մնասուած էր¹⁴⁶:

Յամին 1762 Հայ մը ծախեց իւր երկիրներն, որ Քողմանի շրջանակին մէջ էր, Քրիստիանի զօրապետին՝ Փիլիպպինի (Prilipeze) գերմանացի գաղթականաց համար¹⁴⁷. սակայն այս գաղթականութիւնն չկրցաւ այս երկիրները ձեռք բերել, մանաւանդ թէ գրաւականն ալ կորսնցուց, վասն զի հաւանօրէն ծախողն երկրին բուն տէրը չէր այլ վարձակալը, եւ հետեւաբար ծախելու իրաւունք չունէր:

Երբ աւստրիական բանակը Պուքովինա գրաւեց, Փոն Սբէնի զօրապետն 1775 ին միայն 58 Հայ¹⁴⁸, 2 հայ քահանայ եւ 1 սարկաւադ գտաւ¹⁴⁹, իսկ Կարողոս Քրայհէր Փոն Էնցէնպէրկ, որ 1778 Ապրիլէն մինչեւ 1786 Հոկտ. նոյն երկիրը կառավարեց¹⁵⁰, 200 հայ ու յոյն կալուածատէրներ գտաւ, մեծ եւ հարուստ մասն Սուլափա քաղաքը կը բնակէին, ուր 1778—1779 գրեթէ 60 փայտաշէն տուն շինել տուին:

Էնցէնպէրկ զօրապետն յետոյ Սուլափայի մէջ 118 հայ ընտանիք գտաւ¹⁵¹: Էնցէնպէրկի վարչութեան ատեն Հայք ստոյգ 200 հոգիէ աւելի էին, վասն զի իւր գտած 118 ընտանեաց իւրաքանչիւրն եթէ միայն 3 հոգիէ բաղկանար, որ ստուգիւ շատ նուազ հաշուուած է, Սուլափացի Հայերն 350 եւ թերեւս աւելի կ'ըլլան: Թէ Պուքովինայի գրաւման ժամանակ նոյն տեղ աւելի էին թուով, քան որչափ պաշտօնապէս կը

հաշուուէր, յայտնի է նաեւ Շէօցէրի թղթակցութենէն¹⁵², ուր կը կարդանք թէ 1779ին Սուլափա 131 հայ ընտանիք կը բնակէին:

Այն ժամանակի Հայոց մէջ ի մասնաւորի կը յիշուի Սուլափացի հարուստ վաճառական մը¹⁵³, Յովհաննէս Քաբրի, որ ամէն տարի 3000 ֆլորինէ աւելի մաքս կը վճարէր¹⁵⁴, եւ Սուլքա վանքին պատկանեալ Եակոբեշտի կալուածներու կէսը կը վարձէր, որ Մոլտաւացի Սէքլէրներու դաղթականութեան սահմանեալ էր¹⁵⁵, եւ որ «Ֆրայհէր» ազնուականութեան աստիճանին ամբարձուած էր՝ Պուքովինայի արեւելեան Հայերն հռոմէական եկեղեցւոյ միաբանութեան բերելու օգնելու համար:

Պուքովինայի գրաւման ժամանակ Գրիգոր Փռունգուլ անուամբ հայ մը կար՝ որ Պուքովինայի դատաւոր էր. ասոնց որդիքն Յարութիւն, Ղուկաս եւ Խաչերես (Cirste) 1790ին իրենց մոլտաւեան ազնուականութեան հաստատութիւնն ընդունեցան:

Յետոյ Թրանսիլվանիայէն շատ Հայեր եկան Պուքովինա, եւ ծանուցին որ Սուլափա կը հաստատուին եւ տուն կը շինեն, եթէ Սուլափայի բերդերու աւերակներէն իրենց ձրի քար տրուի¹⁵⁶: Գժբախտաբար իրենց խնդիրքը կատարուեցաւ ի վնաս պատմական յիշատակարանաց¹⁵⁷:

Բերդին աւերակներուն քարերէն Հայք տներ շինեցին, որոնք Սուլափայի Հայոց թաղին մէջ ցայսօր կ'երեւան՝ մոլտաւական ոճով դաւթին մէջտեղը գիւղական շէնքերու նման քարե-

ղէն տներ: Պարոն Քարրի քաղաքին մէջտեղը նոյն քարերով շինեց այն մեծ շէնքն որ այսօր Hôtel Langer կը կոչուի¹⁵⁸, որուն մասանը մէկ դստիկոն բարձր է¹⁵⁹: Այսպիսի դստիկոնաչափ բարձր միջինդարեան մասաններ, որոնց վրայ երբեմն Մոլտաւիոյ իշխանաց պալատը կար, կան Hôtel Langerէն 50 քայլ հարաւակողմն եղող տան տակ, որ երբեմն Hôtel de Moldavie կը կոչուէր, նոյնպէս այն մէկ դստիկոն տան տակը, որ արեւելեան-յունական բարձրագոյն գիմնասիոնին քով եւ Ս Գեմետրիոս եկեղեցւոյն գիմնացն է¹⁶⁰: Տեղական բոմանական աւանդութիւնը կ'ըսէ՝ թէ այս վերջին մասանն թէ Hôtel Langerի եւ թէ Hôtel de Moldavieի մասաններուն հետ յարաբերութեան մէջ է, եւ թէ՝ գլխաւոր փողոցին եւ Ս. Գեմետրիոս եկեղեցւոյ տակէն անցնելով՝ կ'երթայ տեղ մը Սուչավա գետին մէջ կը հանէ: Այսպիսի գետնափոր, կոփածոյ քարէ շինուած եւ քարայատակ հին մասանի մը բերանն կայ ցայժմ հայոց ժողովրդապետական եկեղեցւոյն եւ Landwehr զինուորանոցին մօտ՝ Միքայէլ Աբրահամ Սուչավացւոյն պարտիզին մէջ:

Յամին 1776 Վեմպերկցի հայ վաճառականն Նիկորովիչ¹⁶¹ առաջարկեց Տաճկաստանէն եւ Մոլտաւիոյ Պոթուշան քաղաքէն շատ հայ ընտանիքներ Պուքովինա եւ ի Սուչավա գաղթական բերել այն պայմանաւ՝ որ Սուչավա քաղաքն վաճառականական ազատ քաղաք ըլլայ, ինչպէս Կալիցիոյ Պրոտի քաղաքը, զոր Յովսէփ

Բ կայսրն 1786ին յանձն առաւ¹⁶²: Ա'երեւայ թէ Տաճկաստանի կողմանէ դժուարութիւնք ելած են այս խնդիրն գործադրելու:

Յամին 1781 Սուլթան Հաղիւ 129 հայ ընտանիք¹⁶³ եւ յամին 1786՝ 114 ընտանիք¹⁶⁴ կային: Սակայն 1802ին շատցան հայ ընտանիք մինչեւ 205 ընտանիք 965 հոգւով¹⁶⁵: Յամին 1820 Սուլթան կար 200 հայ տուն¹⁶⁶, ուրեմն կրնանք 200 ընտանիքէ աւելի համարիլ: 1825ին Սուլթան կային 250, յամին 1857 նոյն իսկ 530¹⁶⁷ եւ այսօրս գրեթէ 300 հայ ընտանիք 1200 հոգւով:

Միաբանութեան աւանդական ճիգը Մուտաւիոյ արեւելեան Հայոց վրայ նաեւ այն ատեն եռանդեամբ գործադրուեցաւ, երբ Պուքովինա Աւստրիական կայսրութեան անցաւ, եւ Յովսէփ Բ կայսեր բաղձանաց համեմատ¹⁶⁸ յաճախ առաքեալներ ղրկուեցան Սուլթանի Հայոց:

Այս վախճանաւ նախ Քրիստափոր Քորպուլի հայ-կաթողիկեայ վարդապետն եւ Թրանսիլվանիոյ ժողովրդապետն 1782ին Սուլթան ղրկուեցաւ, ուր եւ հասաւ 1782 Մայիս 10ին¹⁶⁹, եւ սկսաւ աշխատիլ Հայերը դարձնելու: Ա'երեւայ թէ իւր արդիւնքն եղաւ ոչինչ. եւ այս փորձերն կայսեր հրամանաւ 1783 Յունիս 4ին՝ թէեւ առ ժամն՝ ի կախ թողուեցաւ¹⁷⁰:

Յամին 1796 այս փորձեր կրկնուեցան, վասն զի Սուլթանի Հայոց ղրկուեցաւ հայ-կաթողիկեայ վարդապետն Յովսէփ Մոշորոյ¹⁷¹ — որուն տնէն ցայսօր շեռնովից կայ ընտանիք մը.

— սակայն հաւանականաբար քորսուլիի պէս
ուաղ արդեամբք:

Ա' երեւայ թէ այնուհետեւ այս փորձերէն
ձեռնթափ եղան, մինչեւ որ 1828ին բարձրա-
գոյն հրամանաւ վերստին նոյնին ձեռնարկուե-
ցաւ. այս ժամանակ Հ. Պօղոս Ա. Յովնանեան
վիեննայէն ղրկուեցաւ Սուլթա՛ն, որ հայերէն
լեզուաւ կը յորդորէր Հայերն ի միութիւն, բայց
չկրցաւ արդիւնք մը յառաջ բերել¹⁷²: Նաեւ
անօգուտ եղաւ Լեմպէրկի հայ-կաթողիկեայ Ար-
քեպիսկոպոսին՝ Սամուէլ Ստեփանովիչին երկու
անգամ ի Սուլթա՛ն երթն եւ յաճախակի քա-
րողութիւնն, որ եւ Հայոց ժողովրդապետական
եկեղեցւոյն մէջ Յովհաննէս Պրթուշան հայ ա-
րեւելեան քահանային հետ “եւ յՈրդւոյ”
յաւելլուածին վրայ վիճեցաւ, եւ քահանայն ա-
նոր այս միացընելու փորձին համար՝ հրապարա-
կաւ անէծք կարդաց անոր վրայ: Այսպէս նաեւ
անպտուղ մնացին յաջորդ առաքեալներուն եռան-
դուն ճիգերն, որպիսիք են՝ Ֆլորիան Միգուլքի
1839ին, Իսակովիչ, Իգնատիոս Ստեփանովիչ¹⁷³
եւ այժմ Ա. Դաւիթովիչ:

Պուքովինայի գրաւման ժամանակ՝ որով-
հետեւ Սուլթա՛նի արեւելեան Հայք սեպհական
եպիսկոպոս չունէին եւ ոչ ալ աւստրիական
կայսրութեան մէկ երկրին մէջ կար, Յովսէփ Բ
կայսրն¹⁷⁴ Աստրախանի Յովսէփ Արղուծեանց
Արքեպիսկոպոսին խնդրանաց համեմատ՝ 1786
Մարտ 15ին հրաման տուաւ, որ Պուքովինայի
Հայք իրենց քահանայքը հայրենիքէն բերել

տան, և Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքին իրաւաբանութեան տակ ըլլան, եւ ասոր հետ հպատակին Էջմիածնի Կաթողիկոսին՝ որ ի Հայս Ռուսաց¹⁷⁵:

Ի վերջոյ կ'ուզենք հռոմէական եկեղեցւոյ հետ միացեալ Պուքովինայի Հայոց վրայ ալ քանի մը խօսք ըսել:

Միացեալ Հայք Կալիցիայէն եկան Պուքովինա արդէն ազգայնութիւննին կորուսած եւ բոլորովին լեհացած, ըստ մասին Չեռնովից եւ ըստ մասին Սէրէթ հաստատուեցան, ռոմանացի Պոյարներու կալուածները վարձեցին — որոնք աւելի սիրով Մոլտաւիա կը բնակէին¹⁷⁶ — ինչպէս նաեւ արեւելեան-յունական եկեղեցւոյ կալուածներն, եւ խնայութեամբ ու աչալըջութեամբ ագարակներ մշակելով՝ ժամանակաւ նոյն տեղերու կալուածատէրն եղան¹⁷⁷:

Այսպէս Պոկտան Ստեփան անուն հայ մը Սգանիսլաւէն Պուքովինա եկաւ եւ Փալատի ռոման Պոյարէն՝ Օրըշէնի անուն կալուածը գնեց, եւ գնման դաշինքը կատարելու համար, ինք զինք պարտաւորեց գրաւորապէս 1781 Յունիս 8 ին՝ որ նոյն տեղը նոր գիւղ մը հաստատէ եւ սեպհական ծախիւք 50 գերմանացի ընտանիք հոն գաղթական բերէ: Բայց երբ նոյն տարւոյ Յուլիս 7 ին իւր գնումն պաշտօնապէս հաստատեցաւ, իւր պարտաւորութեան կատարումը մոռցաւ, թէեւ այն շատ անգամ իրեն յիշեցուցաւ¹⁷⁸:

Այս կաթողիկեայ եւ ի մասնաւորի Չեռնո-

վից գաղթող Հայոց մասին Յովսէփ Բ. Կայսրն 1783 ին գրած հրովարտական մէջ կ'ըսէ. «Տեղւոյս (Չեռնովիցի) հայ հասարակութիւնն, որուն աստուածային պաշտամանց Ես անձամբ ներկայ գտնուեցայ, է՝ բաց ի սակաւուց, ուրիշ հայ կաթողիկեայց հաւասար: Անոր համար այսուհետեւ իրենց կրօնին քննութիւն չկատարուի, եւ զիրենք իրենց առուտուրին մէջ անհանգիստ պէտք չէ ընել, այլ աշխատելու է ուրիշ այսպիսի մարդիկ ալ հոս բերել¹⁷⁹:»

Այսպիսի կաթողիկեայ Հայեր, որք երբեմն արեւելեան էին, շատ կային ի Պուքովինա, եւ այստեղ կալուածներ ունէին, զորոնք յետոյ թողին եւ Կալիցիա մեկնեցան:

Այսպէս կը գտնենք՝ որ Քրիստափոր Աբրահամովիչ ստացաւ զՀլիպոքա, եւ Յովսէփ Աբրահամովիչ զՏորոշուց եւ զԹուրքի¹⁸⁰:

Ներսէս, Ստեփան եւ Նիկողայոս Այվազ, որոնք Չեռնովից գաղթած էին, 1789 ին կայսերական հաւանութեամբ գնեցին Միդքըու կալուածն, յետոյ նաեւ Ռոսդոքի, Սէրէթ գետի քով Սգանէշդի, Սինըուց եւ Վիժնից կալուածներն:

Միքայէլ, Իգնատիոս, Յակոբ, Գրիգոր, Ղազար եւ Կայեդան, որդիք Անտոն Անտոնովիչի, որ «Cap de bou Jacobowicz» կը կոչուէր, ստացան Պէրհամէթ, Օշէխլիպ եւ Քուչուրմիք կալուածները:

Աստուածատուր եւ Յովհաննէս Պոկտանովիչ գնեցին Օրըշէնէի:

Քրիստոֆուլիչի որդիքն, որ Հայաստանէն եկած էին եւ ի Սէրէթ հաստատուած, յետոյ Քարաբէնու կալուածները գնեցին:

Մալեվիչ Յովհաննէս եւ Անտոն ստացան Մալէգինէց եւ Սդաուէէնի կալուածները:

Միքուլի Ստեփան, Յակոբ, Յարութիւն, Նիկողայոս եւ Թէոդոր ստացան Վասլաուց, Մամորնիցա, Լուքավիցա եւ Յուրին կալուածներն, եւ Միքուլի Լուիլ՝ Քանդաքուղինոյ իշխանէն գնեց Եուժինէց կալուածն:

Մոշոր ընտանիքն հիմնադիր եղաւ Մոսորիուքայի գաղթականութեան:

Բասաքաս գնեց Վիդէլիուքա կալուածն:

Կայեգան, Աբրահամ եւ Պետրոս Պետրոսեանք գնեցին Զատուպրիուքա կալուածն:

Նիկողայոս Փեդուլ հայն, որ Հայաստանէն եկած էր, ի Սէրէթ հաստատուեցաւ. իսկ որդիքն Կալիցիա անցան:

Յակոբ Միքայէլ եւ Գրիգոր Ռոմաշքաններն որոնք 1792ին Մոլտաւիայէն եկած էին եւ Չեռնովից կը բնակէին, Տոլհոբուէ, Իսբաս եւ Բուդիլլա կալուածները գնեցին¹⁸¹:

Յակոբ Սիմոնովիչ ստացաւ Ռէվաքաուց կալուածն, եւ վերջապէս Օատուրովիչք գնեցին Լէնչէշդի եւ Շերբուց կալուածներն¹⁸²:

Յայսօր Պուքովինա բնակող կաթողիկեայ կալուածատէր Հայերն ունին ի Չեռնովից Շլանկէնկասսէ փողոցի վրայ գեղեցիկ եւ որմապատ եկեղեցի մը, որ 1870—1875ին շինուած է դրամաթողովով, եւ նուիրուած է Պետրոս եւ

Պաւղոս Առաքելոց: Իրենց հովիւն է Ծերունի
կանոնիկոսն Ֆլորիան Միդուլսբի, որուն մի մի օ-
գնական տրուած է ի Չեռնովից եւ ի Սուչավա:

Այս միացեալ Հայք այսօրս իբրեւ լեհ
կ'ապրին¹⁸³, եւ միայն հայ եկեղեցին եւ հայերէն
պատարագը կը յիշեցընեն իրենց նախնաբար Հայ
ազգէ ըլլալը:

Վերջին ժամանակներս Հռոմ համոզեց
լեմպէրկի հայ կաթողիկեայ Արքեպիսկոպոսն, որ
վերջնականապէս եւ ամբողջապէս միանայ նաեւ
յարարողականս լատին եկեղեցւոյ հետ եւ լա-
տիներէն պատարագ մատուցանեն, որ եւ պիտի
ըլլար, եթէ այս վերջին րոպէին այս լեհասոս
Հայոց մէջ ազգայութեան կայծը չբորբոքէր, եւ
իրենց Առաջնորդին ուղղած թղթով չպահան-
ջէին՝ որ իրենց թող տրուի հայ ազգայնութեան
վերջին յիշատակն՝ հայերէն պատարագն, ապա
թէ ոչ՝ արեւելեան հայ եկեղեցւոյ կ'անցնին:*

* Ծշղիւ ասոր հակառակն հանդիպած է՝ որչափ
մենք գիտենք. այսինքն՝ Հռոմ Լեմպէրկի հայ Արքեպիս-
կոպոսին հարցուցած է թէ ինչո՞ւ հայ կղերն իւր սեպ-
հական ծէսը չի սկսներ ի Կալիցիա. որուն պատասխան
տրուած է՝ թէ դարեր գործած են այս շարիքն. որուն
առջեւ անոնք շատ դժուարին է: Ծ. Թ.

Գ Լ ՈՒ Խ Բ.

Պոռքովիկայի արեւելեան Հայոց կրօնական յատկոթիւններն ու սովորոթիւնները :

Յայտնի է թէ արեւելեան Հայք Եւտիքէսի հետեւող կը համարուին, եւ թէ Քրիստոսի երկու բնութեանց՝ աստուածային եւ մարդկային բնութեանց չեն հաւատար, եւ թէ կը մերժեն Քաղկեդոնի (4^ր ընդհանուր) ժողովը, որ Քրիստոսի երկու բնութիւն ունենալուն վարդապետութիւնը հաստատեց¹ :

Քաղկեդոնի ժողովը մերժելուն պատճառն այն է, որ այս ժողովոյն մէջ հաստատուած վարդապետութիւնը չհասկցան. որուն պատճառն էր հայերէնի աղքատութիւնը նկատմամբ յունարէն լեզուին: Այսպէս Հայերը չունէին հետեւեալ յունարէն բառերու համապատասխանող բառեր² այս է՝ $\varphi\acute{o}\sigma\iota\varsigma =$ բնութիւն, $\sigma\acute{o}\sigma\iota\alpha =$ գոյացութիւն եւ $\acute{\upsilon}\pi\acute{o}\sigma\tau\alpha\sigma\iota\varsigma =$ անձն. այնպէս որ երբ Յոյնք կ'ըսէին՝ Յիսուս ունի երկու $\varphi\acute{o}\sigma\iota\varsigma$ (բնութիւն), Հայք կը կարծէին թէ կ'ըսուի՝ երկու $\acute{\upsilon}\pi\acute{o}\sigma\tau\alpha\sigma\iota\varsigma$ (անձն), եւ անոր համար կ'ըսէին՝ թէ Քրիստոս մի միակ անձն է:

Սակայն այսօրս արեւելեան Հայ եկեղեցին Քրիստոսի երկու բնութեանց վարդապետութիւնը կը դաւանի, որ կ'երեւայ Քրիստոսի կողմ

խոցող գեղարդին վրայ շինուած շարականէն,
ուր կ'ըսուի. «Ուրախ լեր ամենուրեք օրհնեալ
ծաղիկ, որ միեցար յարիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի,
եւ կտրեցան արմատք ախտից եւ ցաւք մեղաց:
Քեւ ցուցաւ մեզ խաչեցեալն՝ Աստուծոյ եւ Տիրոջ
ստոյգ եւ կենդանի*»:

Նշնպէս արեւելեան հայ եկեղեցին կը
նշովէ զԵւտիքէս եւ անոր հետեւողները, եւ
զանիկայ հերետիկոսաց մէջ կը դասէ: Այլ եւ
ամէն ընդհանուր սիւնհոգոսները կ'ընդունի,
բաց ի չորրորդէն, ինչպէս որ Հայոց Աթոռի-
կոսն Յովհաննէս 1848ին Ռուսաց Նիկողայոս
կայսեր գրած թղթոյն մէջ կը դաւանի³:

Արեւելեան Հայք ունին շատ հին պատա-
րագամատոյց, զոր Հայոց Առաքեալն Ս. Գրիգոր
Ղուսաւորիչ լրացուցած է եւ զայն մինչեւ ցայ-
սօր կը գործածեն. ասիկայ Սահակ, Մեսրոպ,
Գիւտ եւ Մանգակունի Աթոռիկոսներն ամբող-
ջացուցած են⁴, եւ Ս. Բարսղի եւ Յովհ. Ռսկե-
բերանի պատարագամատուցին շատ նման է:
Հայոց հաւատոյ հանգանակն որթողորս եկե-
ղեցւոյ հանգանակին հետ նոյն է⁵ առանց «եւ

* Այս աղաւաղեալ վկայութեան բնագիրն հե-
տեւեալն է՝ ըստ Շահխաթունեանցի, (Ստորագրութիւն
Կաթ. Էջմիածնի, յԷջմիածին 1842, Հտր. Ա. էջ 49)
«... Գեղեցիկ գոյն գովելի ներկեալ արեամբն Յիսու-
սի...: Աստուածամուխ սուսերդ աստուածախառն զօ-
րութեամբ՝ որով կտրին արմատք ախտից եւ ցաւք մե-
ղաց եւ յանցանաց...: Գեղապաճոյճ Գեղարդն սուրբ
եւ թարգմանիչ անմահ Ռդէւոյն, որով ցուցաւ Աստուած
եւ մարդ՝ ըստոյգ մեռեալ եւ կենդանի՝ յոր հաւատաց
հարիւրապետն...:»

յՈՐԴԱՆՅ՝ յաւելուածի.⁶ սակայն ունի ինչ ինչ
յաւելուածներ. ինչպէս՝ « Հաւատարմութիւն . . . որով
ամենայն ինչ եղեւ յերկինս եւ ի վերայ երկրի, երեւ-
ելիք եւ աներեւոյթ . . . մարդացաւ, թնայանալով
լաւիքս ի Մարիամայ որքոյ կոչուեալ Հոգեւորութիւն
. . . ճշմարտապէս եւ ոչ կարծեօք: Չարչարեալ (կը
պակսի՝ վասն զի առ Պաշտօնացումը Պիղատոսին) խա-
չեալ, թաղեալ յերրորդ աւուր յարուցեալ (կը
պակսի՝ ըստ Պրոֆ.) ելեալ ի յերկինս նորին ճար-
տարին նստաւ ընդ աջմէ Հօր: Քալոց է նորին ճար-
տարին եւ փառօք Հօր ի դատել . . . :

« Հաւատարմութիւն եւ ի սուրբ Հոգին (կը պակսի՝
ի Տէր ի կենդանութեան, որ ի Հօրէ ելանէ, որ ընդ
Հօր եւ ընդ Որդոյն ի Ռուհին երկրպագի եւ խաւար-
անի,) յանդէս եւ ի կարգաւորում, որ խօսեցաւ յօրինս
եւ ի մարդարէս եւ յանդարմանս, որ էլն ի Յօր-
դանան եւ խաղաղաց լաւութեան (զգրիստոս) եւ
բնակեցան ի սոբօն: Հաւատարմութիւն եւ ի մի միայն
ընդհանրական եւ առաքելական եկեղեցի (կը
պակսի՝ դասական) ի մի մկրտութիւն, յապաշտա-
րանիւն, ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց
(կը պակսի՝ անհատական) ի յարութիւն մեռելոց, ի
դասարանս յանդիմանից հոգեւոր եւ ճարտար յարա-
նութիւն երկնից եւ ի կեանսն յաւիտենականս (կը
պակսի՝ յաշտարան որ զաւանդէ, առն): Իսկ որ ասեանն եր
երթեմ յորժամ ոչ եր Որդին, կամ եր երթեմ յորժամ
ոչ եր սոբօն Հոգին, կամ յալեից երկն կամ յայլե
եռնութեան ասեան լինել լիորդին կամ լիւրս Հոգին, եւ
իսկ խաղաղութիւն եւ կամ յալալիւն, շարժանիւն նշանէ կա-
րգիկէ եւ աստիճանէն եկեղեցի: »

Արեւելեան Հայք կը հաւատան թէ Ս. Աստուածածին միշտ կոյս մնացած է, բայց կ'ըսեն թէ սկզբնական մեղքէ ազատ չէ մնացած⁷ ունին որթողոքսներու եւ լատինաց հետ եօթը խորհուրդ, բայց ի հարկաւորութեան՝ երախային մահուան վտանգի ատեն նաեւ աշխարհականի ձեռօք մկրտութիւն չեն տար:

Մկրտութեան ծէսն ու արարողութիւնը քիչ մը կը տարբերի որթողոքսներէն. այսպէս՝ երախայն ամէն մէկ անգամ ջուրն ընկղմելուն աստուածային երից անձանց անունները զատ զատ կ'ըսեն, եւ իւրաքանչիւր կնքահայր մկրտութեան ժամանակ ամէն մէկ ձեռքին մէջ ճրագ մը կը բռնէ: Հայք մկրտութիւնը կը համարին նշան՝ Գրիստոսի երեքօրեայ մահուան: Անմիջապէս մկրտութենէն ետեւ նոր մկրտեալն սուրբ մեռնով կ'օծուի,⁸ ինչպէս նաեւ որթողոքսք անմիջապէս մկրտութենէ ետեւ կ'օծեն:

Արեւմտեան աստուածաբանից⁹ այն խօսքն՝ թէ նոր մկրտեալ տղուն անմիջապէս Վերջին օծումն կը տրուի, ինչպէս նաեւ այն՝ թէ հայ աստուածաբանք զայս այնու կ'արդարացընեն, որ հայ ազգն ամէն տեսակ հալածանքներով ցրուեալ ըլլալուն՝ դիւրաւ կարելի չէ այս խորհուրդը մատակարարող քահանայ գտնել, սխալ է. վասն զի երբեք Վերջին օծում չի տրուիր աշխարհականաց:

Նորակնուք մանկան անմիջապէս Հաղորդութիւն կը տրուի հետեւեալ կերպով. քահանայն մէկ մատը կը թաթիսէ բաժակին մէջ,

որուն մէջ է Գրիստոսի մարինն ու արիւնն, եւ այն մատովը կը շօշափէ մանկան շրթունքն, եւ այս պատճառաւ այս Հաղորդութիւնը «շրթնահաղորդութիւն» կ'անուանի¹⁰ :

Ամուսնութեան խորհուրդն որթողոքս եւ կեղեցիէն կը զանազանի միայն քանի մ'աղօթիւք¹¹, նոյնպէս ուրիշ արարողութիւն մ'ալ կը կատարուի, այսպէս՝ ամուսնացելոց վիզը մետաքսեայ չուան մը կ'անցուի, որոնց ծայրը կրծոց վրայ խաչաձեւ կը փակցուի մոմով, որ եւ նշան է երեքօրեայ ժուժկալութեան: Երեք օր ետքը, նաեւ երբեմն ամուսնութեան յաջորդ օրը քահանայն աղօթքով կը քակէ այս կապերն: Յառաջագոյն — ինչպէս նաեւ այժմ յԱսիա — փեսին ձեռքը սուր մը կը տրուէր՝ իբրեւ նշան կնոջ վրայ ունեցած բացարձակ իշխանութեան:

Այրին իւր հանգուցեալ ամուսնոյն համար տարի մը սուգ կը բռնէ:

Հաղորդութիւն աշխարհականաց կը տրուի երկու տեսակով, բայց անխմոր հացիւ եւ անջուր (անապակ) սպիտակ կամ կարմիր գինւով¹², բայց նախ պէտք է որ մեղքերը խոստովանուի, որմէ աղատ են միայն — եօթը տարւընէ վար տղայք:

Ապաշխարանքը կը կատարուի պահօք եւ մեղաց խոստովանութեամբ:

Վերջին օծումն, ինչպէս ըսինք, աշխարհականաց երբեք չի տրուիր, այլ միայն քահանայից. երբ ծանր հիւանդ են, եւ մահուան անկողնոյ վրայ, իսկ աշխարհականաց վրայ քա-

Հանայն օժման աղօթքները կ'ընէ, առանց զանոնք մեռնով օծելու. վասն զի Հայոց քով սովորական իւղ երբեք չ'օրհնուիր:

Արդ քահանայութեան կը տրուի օժմամբ մեռնիւ. այս խորհուրդն ընդունողն յաճախ իւր մկրտութեան անունը մկրտութեան կնքաչօր բաղձանաց համեմատ կը փոխէ, եւ իւր կնքաչօր մկրտութեան անունը կ'առնու:

Հայք քաւարանի գոյութեան չեն հաւատար, ներողութիւն չեն ընդունիր, բայց ննջեցելոց պատարագ եւ աղօթքներ կը մատուցանեն ի քաւութիւն մեղաց ննջեցելոց:

Դարձեալ մեծ տօներն որթողոքս եկեղեցւոյ հետ կը տօնեն, ի բաց առեալ զայն՝ որ իրենք Ծնունդն, Յայտնութիւնն ու Մկրտութիւնն հունուար 6 ին միեւնոյն օրը կը տօնեն, Ս. Աստուածնի Վերափոխումն, որ թէ որթողոքս եւ թէ հռոմէական եկեղեցւոյ մէջ Օգոստ. 15 ին կը տօնուի, սովորաբար Օգոստոսի 12 եւ 18 ին մէջ հանդիպող կիրակին կը տօնեն¹³:

Հայք, շատ հին հեթանոսական սովորութեան մը համեմատ, ինչ ինչ տօներուն եղջերաւոր արջառ ու ոչխար (հարադ) կը մորթեն եւ միսն աղքատաց կը բաշխեն: Այս սովորութիւնը Հայոց ի քրիստոնէութիւն դարձէն յառաջ Անահիտ¹⁴ դից մատուցուած զոհ մըն էր, որ եւ ի քրիստոնէութիւն անցնելով՝ քահանայիցմէ կը պահպանուի, որոնք զոհեալ կենդանւոյն իւղն ու մորթը կ'ընդունին: Այս մատաղը գնելու համար հաւատացելոց մէջ դրամաժողով կ'ըլլայ:

Մատաղի հանդիսութիւնն հետեւեալ տեղեր եւ օրեր կը կատարուի.

1. Վերափոխման օրն՝ ի Հաճկատար: 2. Դեկտեմբեր 29 ին, այն է՝ Ս. Յակոբայ տօնին՝ Ս. Խաչ եկեղեցին, հիւանդութիւններէ ազատ մնալու նպատակաւ: 3. Ս. Աւքսենտի օրն ի Զամբա, 1827 էն ի վեր կը կատարուի իբրեւ ուրախութեան հանդէս մը, ի յիշատակ այն օրւան՝ երբ Ս. Աւքսէնտ եկեղեցին, զոր մինչեւ այն ատեն տէրութիւնն իբրեւ ռազմամթերանոց կը գործածէր, իրենց ետ տրուեցաւ: 4. Վերափոխման առաջին Վիւրակէն՝ ի Վուրա-Հոմորուլի, եւ 5. Յովակիմայ եւ Աննայի տօնին, Փռունգուլ ընտանեաց կողմանէ, ի Հաճկատար:

Հայք չորեքշաբթի եւ ուրբաթ պահք կը պահեն. եւ բաց ասկէ՝ ունին նաեւ հետեւեալ պահքերը, որ մէկ տարւոյ մէջ 189 օր կամ 27 ամբողջ շաբաթ ըսել է:

1. Եօթնօրեայ պահք Քրիստոսի ծննդենէն յառաջ (Ծնունդի պաս):

2. Եօթնշաբաթեայ պահք նախ քան զԶատիկ (Մեծ պաս): (Հոս մտադիր կ'ընենք՝ որ Ծննդեան եւ Զատիկի նախատօնակներուն¹⁵, իրիկուան ժամը 7 ին մօտ պատարագ մատուցուելէն ետեւ, — մինչեւ այս ատեն ամբողջ օրն ո՛չ բան մը կ'ուտուի եւ ո՛չ կը խմուի — կը դադրի օրւան պահքը, այս կը կոչուի Ճէ-ճէ-Մէ-Մէ¹⁶):

3. Եօթնօրեայ պահք Այլակերպութենէ (Վարդավառ) յառաջ (Յովակիմայ պաս):

4. Եօթնօրեայ պահք վերացման սուրբ խաչի տօնէն յառաջ (խաչի պաս):

5. Եօթնօրեայ պահք վերափոխման տօնէն յառաջ (Աստուածածնայ պաս): (Այստեղ մտադիր կ'ընեմ՝ որ վերացման սուրբ խաչի եւ վերափոխման տօներու նախատօնակին՝ երեկոյեան պաշտամունք [ռումաներէն *denie կոչուած*] կը կատարուին):

6. Եօթնօրեայ պահք Ս. Յակոբայ Մծբնայ տօնէն յառաջ (Ս. Յակոբայ պաս):

7. Եօթնօրեայ պահք՝ սահմանեալ ի Ս. Գր. Լուսաւորչէ ի յիշատակ դարձին Հայոց ի քրիստոնէութիւն, որ կը պահուի «Մաքսաւորաց եւ Փարիսեցւոց» շաբթուն մէջ (Առաջաւորաց պաս):

8. Եօթնօրեայ պահք Եղիա մարգարէին տօնէն յառաջ (Եղիական պաս):

9. Եօթնօրեայ պահք ի յիշատակ Երեւման սուրբ խաչի ի լերին վարագայ ի Հայս, որ կը պահուի Հոկտեմբեր ամսոյն մէջ Երեւման խաչի տօնէն երկու շաբաթ ետքը:

10. Եօթնօրեայ պահք Ս. Գր. Լուսաւորչի տօնէն յառաջ:

11. Եօթնօրեայ պահք, որ Ս. Սարգսի տօնէն յառաջ Փետրուարին (Բարեկենդանի մէջ) կը պահուի (Յիսնակաց պաս):

12. Վերջապէս տասնշաբաթեայ պահք ամբողջ տարւոյն մէջ, բոլոր չորեքշաբթի եւ ուրբաթ օրերն ի միասին հաշուելով¹⁷:

Հայք «Սուրբ Աստուած» երգին կը յաւ-

ելուն “Որ վասն մեր խաչեցար”¹⁸, որ Աբրահամ կաթողիկոսին հրամանաւ 596 ին Դընայ ժողովոյն մէջ ընդունելի եղաւ¹⁹:

Հայկական նուիրապետութիւնը կը կազմեն՝ Եպիսկոպոսութիւն, Քահանայութիւն եւ Սարկաւագութիւն:

Եպիսկոպոսութիւնն երեք աստիճան ունի: Արքեպիսկոպոս, Եպիսկոպոս եւ Վարդապետ²⁰:

Վարդապետք Աստուածաբանութեան ուսուցչութեան աստիճան ունին, կրօնաւոր են, երբեմն թեմեր կը կառավարեն եւ եպիսկոպոսական պաշտամունք կը կատարեն:

Սարկաւագութիւնը երկու աստիճան ունի՝ Աւագ սարկաւագ, որ արտօնութիւն ունի Ս. Աւետարանը կարդալ²¹ եւ սկիհն նուիրատնէն ի խորան բերել, եւ Սարկաւագ: Աերջապէս կան նաեւ ուրիշ կղերական փոքր աստիճաններ, ինչպէս՝ ջահընկալ, երգմեցուցիչ եւ դռնապան²²:

Գարձեալ արեւելեան Հայք կը զանազանեն “սպիտակ” (աշխարհական) քահանայ, որպիսի են ամուսնացեալ քահանայք եւ սարկաւագունք, եւ “սեւ” արեղայ, որպիսիք են՝ եպիսկոպոսունք եւ վարդապետք²³:

Հայ եպիսկոպոսունք 1181 էն ի վեր եկեղեցական պաշտամանց մէջ լատինական թագ կը գործածեն, որպէս զի զանազանին վարդապետներէն եւ քահանաներէն, որոնք եկեղեցական պաշտամանց ժամանակ որթողքս եպիսկոպոսաց թագը (սաղաւարտ) կը կրեն:

Արեւելեան Հայոց եկեղեցական հանդերձն որթողոքս եկեղեցւոյն հետ նոյն է, միայն թէ եպիսկոպոսունք չեն առնուր որթողոքս եպիսկոպոսաց շուրջառն (Sacros), այլ քահանայից գործածած շուրջառն:

Քահանայն՝ որ Տէրութիւն կը կոչուի, պատարագի ժամանակ կը գործածէ «Վահաս» կոչուած ուսանոցն, որուն արտաքին կողմը 12 Առաքելոց պատկերը կայ, իբրեւ խորհրդական պատկեր Խորայէլի 12 ցեղերու: Խորանի վրայ քահանայն հողաթափ կը հագնի, բայց «Սուրբ Աստուած» էն յառաջ միայն մուճակով կը մնայ, եւ նաեւ զարդքն ու սաղաւարտը վար կ'առնու²⁴:

Արեւելեան հայ կղերն ունի երկայն գէս, մօրուք եւ արեւելեան հանդերձ, որթողոքսնեւրու պէս:

Քահանայն դասու մէջ միայն այն ատեն կրնայ միասին երգել՝ երբ փիլոն ունի վրան: Ապաոյտ փիլոնը, որ հրամանաւ Աթուղիկոսին՝ Արքեպիսկոպոսէն կը տրուի, առաջին աստիճան պատուաւորութեան կը նկատուի. երկրորդ բարձրագոյն աստիճանն է ոսկի շղթայով կրծոց-խաչ. երրորդ եւ ամենաբարձր աստիճանն՝ որ քահանայի մը կարելի է տալ, է մանուշակ թաւշեայ եկեղեցական խոյր մը «Թասակ» կ'կոչուած, ռումաներէն potcap կամ scufie.

Հայկական եկեղեցիք ճարտարապետութեան կողմանէ ճիշդ որթողոքս եկեղեցեաց պէս շինուած են, եւ երգեհոն չունին. խորանն արեւելք ուղղուած է: Պատկերի որմը $\frac{3}{4}$ մեղր

բարձր կանգնուած սեղանը չ'անջատեր եկեղեցիէն, այլ խորանին վրայ է, եւ այնչափ բարձր՝ որչափ որ թողոքս եկեղեցեաց խորանի կողմնական դռներն կ'ըլլան. սակայն խորանը շատ մեծ վարագուրով մը կը ծածկուի²⁵: Եկեղեցեաց յատակը տախտակամած է եւ գորգով կամ նմանեօք ծածկուած. վասն զի հաւատացեալք քանի մ'աղօթից ժամանակ մուճակով պէտք է որ մնան:

Պատարագիչ քահանայն իւր պատարագչութեան ամբողջ շաբաթը եկեղեցւոյ գաւթին մէջ, եւ կամ եթէ այս չկայ, եկեղեցւոյ քով սենեկի մը մէջ պիտի ննջէ²⁶:

Արեւելեան Հայք մեռոնը Էջմիածնի Աթողիկոսէն կ'ընդունին²⁷:

Պուքովինայի եւ Աալիցիոյ բովանդակ արեւելեան Հայերն Սուլավայի արեւելեան հայ ժողովրդապետութեան կը վերաբերին²⁸: Աէօլէրթի ըսածը²⁹ թէ Սուլավայի արեւելեան Հայք երկու ժողովրդապետութիւն ունին, ճիշդ չէ. թէեւ ի Սուլավա երկու ժողովրդապետ կայ, սակայն ասոնք ժողովրդապետութեան մուտքը կը բաժնեն իրենց մէջ, եւ մէկը կ'ընդունի 1000 Փլ. եկամուտ, միւսը 700 Փլ.:

Սուլավայի արեւելեան հայ ժողովրդապետութեան կը վերաբերի նաեւ Աուրա-Հոմորուլուի գտնուող 10—15 տնէ բաղկացեալ հայ գաղթականութիւնը, որ եւ այն տեղ հաստատուն նիւթէ շինուած գեղեցիկ եկեղեցի մ'ունի Ս. Գէորգ անուամբ, որուն դրամը գու-

մարուած է Հայոց մէջ, եւ 1867 ին³⁰ շինուած եւ օրհնուած է: Սուչավայի ժողովրդապետներէն մին այս եկեղեցւոյ մէջ տարին 5 անգամ պատարագ կը մատուցանէ, այն է 1. Ս. Գեորգայ տօնին, 2. Անմիջապէս Զատիկէն եւ 3. Ծննդեանէն ետեւ. 4. Համբարձման եւ 5. Աւետման: Աւերջին երկու տօներն են ի յիշատակ հիմնարկութեան Պարոն Քաբրիի տան որ ի Նեկուսդինա:

Սուչավայի արեւելեան Հայք տարին երկու անգամ եկեղեցւոյ նաւակատեաց տօն կը կատարեն, այն է՝ Ս. Յակոբայ օրն ի 29 Գեկտ. եւ ի տօնին Նշման Ս. Առսի (Աւերափոխումն), Օգոստոսի 12 ին եւ 18 ին մէջ:

Հայք ունին 12 անգամէ բաղկացեալ եկեղեցական Հոգաբարձութիւն մը, որ աղգէն կ'ընտրուի 3 տարւոյ համար³¹, որոնցմէ 5 անգամ գլխաւոր յանձնաժողովը կը կազմեն, իսկ միւս 7 անգամն երկրորդական յանձնաժողովը, որոնց կանոնադրութիւնը 1872 էն ի վեր Բարձրագոյն իշխանութենէ հաստատուած է:

Եկեղեցական Հոգաբարձութեան գործն է ընչից մատակարարութեան մէջ կարգաւորութիւն պահել եւ ամէն տեղ եկեղեցւոյ շահուն պաշտպան ըլլալ, հսկել ուսուցչաց վրայ՝ որոնք նաեւ եկեղեցւոյ երգեցիկքն են, ունի իրաւունք քահանայն պաշտօնէն կախելու, քահանայացու առաջարկելու ժողովրդեան՝ յընտրութիւն, եւ ընտրեալը առաջարկելու եպիսկոպոսին ի ձեռնադրութիւն: Հոգաբարձութիւնը պարտական է

եռամեայ պաշտօնավարութենէն ետեւ ազգային
ժողովին համար տալ:

Այս կերպով ընտրեալ քահանայացուն³²
Կ. Պոլիս կ'երթայ, ուր եկեղեցւոյ վարդապե-
տութիւնն ու արարողութիւնները կ'ուսանի եւ
Արքեպիսկոպոսէն քահանայ կը ձեռնադրուի:
Չեռնադրութենէն ետեւ խիստ փականքի տակ
հայրապետական եկեղեցին կը մնայ, 40 օր պա-
հելով եւ հոգեւոր կրթութիւն ընելով, որմէ
ետեւ իւր պաշտօնին կ'երթայ³³:

Սուլաւայի մէջ արեւելեան Հայք 4 դա-
սարանով ծխական դպրոց մ'ունին, Ս. Գր.
Լուսաւորչի անուամբ, որ 1824էն ի վեր ժո-
ղովրդապետական եկեղեցւոյ գաւթին մէջ գե-
ղեցիկ շինութիւն մըն է, եւ հետեւեալ արձա-
նագրութիւնը կը կրէ. 'Այս դպրոցն հանդերձ
ամենայն կազմածով շինուեցաւ ի փառս Աս-
տուծոյ Հայ ազգին օգնութեամբ, ի հաւատս
Լուսաւորչին, յօգուտ հայ մանկտւոյ քաղաքին
Սուլաւայ. Յամի Փրկչին 1824, ի թվ. Հայոց
ՌՄՀԳ: Յառաջագոյն հայ դպրոց մը կար ի
Զամբա նոյն տեղւոյ աբեղայից վարչութեան
տակ. բայց Պուշքովինայի գրաւման ժամանակ
այս դպրոցն այն ժամանակի մոլտաւական տե-
ղական դպրոցի շէնքը փոխադրուեցաւ: Ամէն
տեղ ուր Հայք կան, ծխական դպրոցներն տե-
ղական ժողովրդապետէն կը կառավարուին,
որոնք նաեւ կրօնի ուսուցիչ են. իսկ ի Սուլաւա
եւ ի Ռումանիա³⁴ առանձին վարիչ մը կը կա-
ռավարէ: Այս դպրոցներու ուսուցչական մար-

մինը կը կազմեն վարիչն եւ երկու ուսուցիչ,
որոնք 300—700 Փլ. կ'ընդունին. այս դպրոցի
մէջ՝ բաց ի ծխական դպրոցներու առարկա-
ներէն՝³⁵ որ հայերէն կ'աւանդուին, նաեւ յա-
տուկ ուսուցիչ մը գերմաներէն եւ ռումաներէն
լեզուաց դաս կու տայ, եւ նաեւ հայկական ե-
կեղեցական երգեցողութիւն կ'ուսուցուի:

Քահանային ապրուստը — որ արդէն իսկ
կատարած պաշտամանց համար՝ թէեւ գին մը
սահմանեալ չըլլայ, հարուստ հաւատացեալ-
ներէն լաւ վարձ կ'առնու — ինչպէս նաեւ ու-
սուցչաց, եկեղեցւոյ, դպրոցաց եւ 35—40 աղ-
քատ հայ ընտանեաց ծախքերը կը հոգացուին
Սուչավայի հայ եկեղեցւոյն վերաբերեալ Զամ-
քայի եւ Միգոքի³⁶ գրեթէ 470 է.է. ընդարձակ
կալուածներէն, եւ նաեւ եկեղեցւոյ շէնքերու
եկամուտքէն եւ հաւատացելոց նուէրներէն:

Գ Լ ՈՒՆ Գ.

Պոռքովիկնայի Հայոց աշխարհական քարքն ու
սովորութիւնքն:

Հայք իրենք զիրենք կ'անուանեն Հ-յ¹.
ունին մեծանիստ կերպարանք, սաստիկ սեւ մեծ
ու կրակոտ աչք, սեւ մազ, աւելի գունատ քան
թուխ գոյն. սակայն կը գտնուին, թէեւ ցանցառ,
դեղնահեր Հայեր. ունին միջին կազմաձք եւ
ղօրաւոր եւ լաւ աճած մարմին: Չեչադէմ շատ
ցանցառ է Հայոց քով: Ար կարծուի՝ որ Ծաղկի
պատուաստը Հայոց ձեռք Եւրոպա անցած է²:

Հայք ունին բոլորովին համեստ կեանք,
ընակութիւն, հանդերձ եւ կերակուր. մեծա-
պէս ժուժկալ են — վասն զի արբեալ Հայ մը
տեսնել շատ ցանցառ բան է — չափաւոր եւ
ողջախոհ, շատ հիւրասէր, առեւտրի մասնաւոր
ձիրք ունին, շատ զուարճախօս են եւ ճարտասան:

Յորեկն, մանաւանդ ճամբորդութեան ժա-
մանակ՝ քիչ կ'ուտեն. իրիկուան արեւելեան սո-
վորութեան համեմատ՝ բազմախորտիկ ընթրիք
մը կ'ընեն:

Թէեւ Հայք սահմանաւորեալ եւ անջա-
տեալ ազգութիւն մը կը կազմեն, սակայն ուրիշ
ազգաց եւ կրօնից հետ շատ սիրով կը վարուին.
նաեւ յաճախ անոնց հետ կ'ամուսնանան: Ամուս-

նութիւնք սովորաբար փեսին մօրմէն կը կառա-
վարուին:

Հին ատենները Հայք երեք աստիճան պա-
տուաւորութեան ունէին, զոր պատուաւոր ա-
պրելով, աշխատութեամբ եւ ստացուածքով
կարելի էր ձեռք բերել. առաջին աստիճան
ունեցողներուն տիտղոսն էր «Տէր», երկրորդին՝
«Պարոն» եւ երրորդ ու ամենաբարձրն՝ «Ամիրա»:

Հայք իրենց երկրին մէջ կը զբաղին նաեւ
ճարտարապետութեան, արձանագործութեան
եւ նկարչութեան. բայց Եւրոպա գաղթելէն
ետեւ՝ բաց ի խաղախորդութենէ եւ մորթ կար-
մրելու արուեստէն, կը զբաղին միայն արեւելքի
այլեւայլ ապրանքներու շահաբեր վաճառակա-
նութեան, որ են՝ գորգ, սափիանի եւ քորտո-
վանի մորթ, համեմանք, մուշկ, խավիար, թա-
ռափ, գինի, ձի, զէնք եւ այլն: Նաեւ շատ ան-
գամ իբրեւ թարգման արեւելեան լեզուաց կը
գործածուին: Ահա ստանի, Հունգարիոյ եւ Մոլ-
տաւիոյ վաճառաց միջնավաճառութիւն կ'ընեն:
Հունգարիայէն կը բերեն սպիտակ եւ կարմիր
փոկեղէն, ձիու ծածկ եւ նկարէն կաշեայ ար-
կղներ, այս առեւտրով Սուչավայի Հայք մինչեւ
ցայսօր կը զբաղին, թէեւ ոչ մեծ ձեռնարկու-
թեամբք:

Ապրանքներն՝ արեւելեան ոճով կարաւ-
աններով կը փոխադրուին, առաջնորդուելով
կարաւանատէ մը:

Այս փոխադրութիւններն գէպ ի հեռաւոր
արեւելք եւ այլ երկիրներ՝ դիւրագնաց կառ-

քերով չեն կատարուիր, այլ ձիերու վրայ,
լաւ զէնքերով, ուտելեօք եւ ագանելեօք լի կա-
շեղէն քսակներով ամրացեալ: Այս տեղ յի-
շենք նաեւ, որ յառաջագոյն հարուստ Հայեր,
— ինչպէս նաեւ, բարձրաստիճան Ռումանացիք
— մեծ տօնի օրերն հիմակուան պէս փակեալ
կառքերով չէին ճեմեր, այլ գեղեցիկ, սպիտակ,
արաբական ձիերու վրայ:

Հայք կը զբաղին նաեւ մսավաճառու-
թեամբ, եղան եւ ոչխարի մսի չոր, կարծր եւ
միսեալ երշիկներ կը շինեն, զորոնք իրենց ձեւին
համեմատ «սալամի, սուճուգ, փոգքովէ» կ'ա-
նուանեն. նաեւ ոչխարի եւ եղան միս կ'ա-
պխտեն, զոր «պուժէնիցա» կամ «փաստրմա»
կը կոչեն: Այս տեսակ չոր մսեղէններ պատրաս-
տելու ստիպուած էին իրենց յաճախակի հա-
լածման ժամանակ. գաղթականութեան ճամբուն
վրայ մսեղէն ուտել կարենալու համար՝ ստի-
պուած էին միտը չորցընել, աղել եւ միսել՝ որ
չապականի: Գիտեն նաեւ «սալիսէ» (սպան-
դանոց) մորթուած անասնոց ճարպէն ճրագ եւ
օճառ շինել, որ գործոյն կ'օգնեն նաեւ կանայք:

Վերջին ժամանակները կը զբաղին միայն
գիւղատնտեսութեան, արջառաբուծութեան եւ
ի վիեննա եղ փոխադրելու, արջառի տեսակներ
մորթելու, պանիր շինելու եւ բամբակի առեւ-
տրոյ, սակայն հետզհետէ վաճառականութեան
ամէն ճիւղերը կը կորսնցընեն, վասն զի իրենց
արուեստակից եւ աւելի բազմաթիւ ու հարուստ
Հրեայք զիրենք կը գերազանցեն. որուն բիշ

նպաստ չ'ըներ նաեւ կրթութեան հետ ստացուած քնքոյշ կեանքը, մեծամեծ շռայլութիւնք եւ վաճառականութեան հետ կապուած նիւթական վշտակեցութենէ սոսկալն: Եւ սակայն մինչեւ ցայսօր Պուքովինայի առանձնական մեծ կալուածատեարց երրորդ մասը կը կազմեն Հայերն:

Այն սովորութիւնը՝ զոր ունէին Հայք առեւտուր ըրած ժամանակ, այն է՝ ծախողին կամ գնողին ձեռքը գրեթէ բռնաբար ճմլել եւ վերջէն միւս ձեռքով վրան զարնել, յաճախորդին համակրութիւնը վաստըկելու համար, նաեւ ուրիշ ազգաց քով ի մասնաւորի Պուքովինայի Ռումէններու քով, մուտ գտած է, եւ ցայսօր կայ, իբրեւ յիշատակ այն օրերու՝ երբ Հայք երկրին բովանդակ առուտուրն ձեռք անցուցած էին:

Սուչավայի Հայոց բնակարանները — ինչպէս նաեւ իրենց թաղին փողոցները — մաքուր են, եւ սովորաբար լայն, եւ թէ արեւելեան ուճով երկայն «էփէ»ներով, եւ թէ նորագոյն կարասեօք լաւ կահաւորուած են: Տներու յատակագիծը գրեթէ միշտ քառակուսի է, բաւական բարձր, սովորաբար պարտիզի մէջ, սուր եւ սեպ տանիքով, եւ մոլտաւեան ոճով՝ տան շուրջը փայտեղէն անցք մը կ'ըլլայ, եւ կամ — եւ այս գրեթէ միշտ — ունին փայտէ կամ քարէ սիւներով յարկի տակ՝ տան առջեւ բաց տեղ, ուր տաք օրերուն կէսօրէն ետեւ թաւամազ տանտէրը՝ մէկ քանին նաեւ արեւելեան երկայն եւ բազմաձաղ հանդերձից մէջ փաթթուած՝ իւր

երկայն՝ քաղցրաբոյր եւ սաթագլուխ ծխափողը
կը ծխէ եւ թաս մը խաճուէ կ'առնու, իւր ըն-
տանեաց կամ դրացեաց հետ կը շաղփաղփէ,
կամ ճիշդ արեւելեան կերպով ժամանակ կ'ան-
ցընէ:

Սիմիկինովիչ - Սդաուֆէի ըսածն, թէ Հայք
իրենց տներն ու պարտէզները «ամենաբարձր
տախտակներով» կը պարսպեն, ճիշդ չէ. բայց
տարակոյս չկայ որ Հայք հասարակավարաց եւ
ընկերավարաց բարեկամ չեն, եւ կը ջանան
ճգամբք վաստկած ինչքն ու ստացուածքն պահել:

Պէտք է նաեւ յիշել՝ որ Սուլավայի Հայք
ունին սեպհական ազգային ^{Կաթոլիկ} մը՝ «Անի» ա-
նուամբ, որ կը գտնուի ժողովրդապետական ե-
կեղեցւոյ շուրջը նոյն եկեղեցւոյն վերաբերեալ
վարձու տան մէջ, ուր հայերէն, գերմաներէն,
ռումաներէն եւ գաղղիերէն լրագիրներ կան. ու-
նին նաեւ սեպհական սրճանոց մը: Շատ ցան-
ցառ կը տեսնուի՝ որ Հայ մը ուրիշ սրճանոց
մ'երթայ:

Հայոց խոհանոցը թէ նորագոյն եւ թէ ա-
րեւելեան ազգային կերակուրներ կը մատակա-
րարէ. կը սիրեն սաստիկ անուշահոտ՝ սաֆրա-
նով եւ մեղրով պատրաստուած խմորեղէն մը,
զոր «խաթլամէյքի» կը կոչեն, եւ մեղրի մէջ
եփուած ու խորոված ընկոյզ խաշխաշով, զոր
«տալաւուզ» կ'անուանեն. դարձեալ՝ թթու կա-
թէ եւ աղատքեղէ շինուած «յուռութով» պա-
տրաստուած դեղնագոյն ապուռ մը, սաֆրանով
եւ մսի ծեծածով պատրաստուած փողախմորի

ապուռ մը, մսի տապակ՝ բրինձով, տապակ գին-
 շով, վերն յիշուած այլեւայլ տեսակ չոր եւ
 միտեալ համեղ մսեղէններ, եւ վերջապէս երկու
 տեսակ ցորենի հաց, որ կը կոչուի «լաւաշ» եւ
 «թումուք»։ Հայուն տունն այց ելող օտարա-
 կանը կը գտնէ հոն ընդունելութիւն մը՝ արեւե-
 լեան սովորական քաղցրաւենեօք, որպիսիք են
 շաքարի եւ համեմուկի (vanille) մէջ եփուած
 պտուղներ՝ ռումաներէն „dulce“ կոչուած, «րա-
 հաթ» (Rohat) եւ «տաքտաք հէլվա» կոչուած
 շերտերով։*

Սուլափայի Հայոց զգեստը մինչեւ վերջին
 տարիներս առ հասարակ արեւելեան էր, երկու
 սեռինն ալ հաւասարապէս։ Այրը կը հագնէր
 շապիկ եւ «ռայդույթ» կամ «շալվար» կոչուած
 սրնոց մը — ձմեռը գառնենիէ շինուած տաք
 սրնոց մը, ռումաներէն «մէշինի» կոչուած, որ
 եւ ցայսօր ասդին անդին կ'երեւայ. — վրան
 յաճախ մետաքսեայ ծաղկենկար վերարկու մը,
 ռումաներէն «անթէրէօ» (տճ. էնթերէ) կոչուած,
 որուն աջէն ձախ գոցուող կողերը թանկագին
 ծաղկենկար տաճկական վարշամակ (շալ) մը մէջ-
 քը պատատուելով գոց կը պահէ։ Աւուրճքին վրայ
 այս վերարկուին ծալքերուն մէջ գունաւոր՝ յա-
 ճախ մետաքսեայ թաշկինակ մը կ'ըլլայ։ Առեւ-
 տրական ուղեւորութեանց ժամանակ այս վար-
 շամակին տեղ կու գայ լայն «քէմէր» մը, որ է
 կաշեղէն քսակ մը՝ ապրանք գնելու դրամը կամ

* «Տաքտաք հէլվան» խմորեղէն մըն է, որչափ
 զխտնը։

ծախուած ապրանքի գինը կրելու համար: «Ան-
թերէյի» կամ «զոպոնի» վրայ կը հագնին սո-
վորարար՝ մանաւանդ ամառը, լայն թեղանեօք
կէս-վերարկու մը որ մինչեւ մէջքը կը հասնի
եւ կեռասագոյն մետաքսէ կ'ըլլայ, զոր կը կոչեն
«ֆէրմէնէա» կամ ռումաներէն՝ «սուրդէյքա»,
նոյնպէս նոյնը կը հագնին ձմեռն ալ, միայն թէ
այս «ֆէրմէնէային» աստառը կանաչագոյն, բըր-
դեայ եւ թանկագին մուշտակ կ'ըլլայ:

«Ֆէրմէնէայի» վրայ՝ տարւոյ ամէն եղա-
նակներուն, կը հագնին բրդեայ լայն թեղանեօք
վերարկու մը՝ որուն աստառն է աղուիսի մորթ,
եւ մինչեւ ծնկերը կը հասնի, զոր կը կոչեն
«տուլամա» եւ կամ «քացավէյքա», եւ ասոր
վրայ ալ կտաւէ պճղնաւոր վերարկու մը՝ որ ա-
մառը մետաքսէ, իսկ ձմեռը թանկագին մուշտակէ
աստառ կ'ունենայ, աս ալ կը կոչուի «ճիւպպէ»:

Արանց ոտնամանն է դեղին սափիանէ հո-
ղաթափ, եւ տաճկական «եէմէնի» կամ «պուշ-
մաքէյ»:

Արանց խոյրն էր յառաջագոյն կարմիր ֆէս,
որուն վրայ տաճկական վարչամակ մը՝ «չուլմա»
կոչուած, կը պատատուէր, իսկ նոր ժամանակ-
ներ կը դնեն խորունկ՝ վերին մասը մետաքսա-
պատ կղբենւոյ խոյր, իսկ աղքատներն՝ գառ-
նենւոյ բարձր խոյր:

Անանց զգեստն էր առանց թեղանեայ
երփնագոյն՝ նաեւ մետաքսեայ պճղնաւոր հան-
դերձ մը, որ վերէն ի վայր կը ծածկէր, որուն
վրայ կու գայ ըստ աստիճանի եւ հարստութեան

խրաքանչիւրոց՝ թաւշեայ, մետաքսեայ եւ կամ լոկ կտաւէ՝ «քացավէյքա», որուն աստառը թանկագին մուշտակէ, աղուիսու եւ կամ գառի մորթէ կ'ըլլար, զոր եւ ցայսօր հայ կանայք հաճութեամբ կը հագնին:

Կանանց գլուխը կը ծածկէր սպիտակ ֆէմը, որուն վրայ մետաքսեայ եւ կամ լոկ կտաւեայ վարչամակ մը այնպէս կը նետուէր՝ որ եռանկեան ձեւով կենայ եւ մէկ անկիւնն ետեւը մէջտեղ ըլլայ: Իսկ ոտնամանն էր տաճկական գեղին սափիանէ հողաթափ:

Այս օրերս Հայոցմէ շատերը նորագոյն եւրոպական ձեւով կը հագուին, սակայն կը գտնուին նաեւ այնպիսիք, մանաւանդ ի Սուլափա, որ բազմածալ՝ երկայն արեւելեան հագուստը կը պահեն:

Ի վերջոյ յիշենք, որ մինչդեռ Պուքովինայի միացեալ Հայք լեհերէն կը խօսին եւ Վեհաց բարեկամ են, արեւելեան Հայք Ռումաններու բարեկամ են, եւ իրենց մայրենի լեզուին հետ՝ աւելի սիրով, մինչեւ իսկ ընտանեկան անձուկ շրջանին մէջ ռումաներէն կը խօսին, զոր շատ կատարեալ գիտեն:

ԺԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ

1 Baracz Sadok, Ryz dziejów Ormiańskich, Tarnopol, 1869, p. 61. Ընդհակառակն Lukacsi Christoforus իւր Historia Armenorum Transilvaniae, Viennae 1859, p. 12 կը գրէ. «Թէոդորոս՝ Կարմիր Ռուսիոյ Դուքսն 1062ին Նախիջեւանցի Հայերն իրեն օգնութեան կոչեց, եւ անոնց օգնութեամբը Թշնամեացն յաղթելով՝ իւր իշխանութեան մէջ անոնց տեղ եւ արտօնութիւններ շնորհեց», — 2 Ersch u. Gruber, Allgemeine Encyclopädie, 5. Theil, p. 358, ծան. 18. — 3 Engel, Geschichte des ungarischen Reiches u. seiner Nebenländer, 4. Theil, 2. Abtheilung, Halle, 1804, p. 108. — 4 Baracz S. Żywoty sławnych Ormian w Polsce, Lwów, 1856, p. 133, 134. Տես նաեւ Schmidt, Suczawas historische Denkwürdigkeiten, Czernowitz 1876, p. 16. — 5 Տես Dr. Bischoff, Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg, im Archiv für die Kunde österreichischer Geschichtsquellen, Band 32, Wien, 1865, p. 10 - 12. — 6 Dr. Ficker, Hundert Jahre, Separatabdruck aus der statistischen Monatschrift, Wien, 1875, p. 8, ծան. 20: — 7 Lukacsi, անդ. էջ 9: — 8 Անդ. էջ 9, 10: — 9 Hăşdëu, Etymologicum magnum Romaniae, tom II. Fasc II. Bucurescî, p. 1595 — 10 Suţu N., Notiţi statistice asupra Moldovei, Iaşi, 1852, p. 50; Czörning, Ethnographie der österreichischen Monarchie, Wien, 1857, Band I. p. 73; Dr. Silbernagel, Verfassung sämtlicher Kirchen des Orients, Landshut, 1865, p. 189; Neugebauer, Die Donau-Fürstenthümer, Breslau, 1854, I. Heft, p. 82. — 11 Suţu, անդ. էջ 50, 51, Silbernagel, անդ. — 12 Neugebauer, անդ. էջ 83: — 13 Pary G. այս մասին իւր Dissertationes historico-criticae, Vindobonae, 1775, էջ 170. ԳԼ. ԺԱ. գրքին մէջ կ'ըսէ. «Անոնք Արեւելքէն Մոլտաւիա եկան 1418ին, եւ այն երկրին իշխաններէն ընդունուեցան Մոլտաւիոյ եօթն քաղաքաց մէջ, զորոնք նշանաւոր եկեղեցեաց, գերեզմանաց եւ տանց շինութեամբ»

գեղեցկացուցին, Engel, անդ. էջ 121: — 14 Lukacsi, անդ. էջ 13, 14. եւ Schmidt, անդ. 62: — 15 Suţu, անդ. էջ 50, 51: — 16 Անդ: — 17 Dr. Goert, Die Armenier in Europa u. insbesondere in Österreich-Ungarn, im "Ausland," 1886, p. 480; Lukacsi, անդ. էջ 4: Kurze Darstellung des gegenwärtigen Zustandes des armenischen Volkes, St. Petersburg, 1831, հոս կըսուի թէ Անի 1319ին կործանած է: — 18 Lukacsi, անդ. էջ 130: — 19 Hăşdën, անդ. էջ 1594 — 1599: — 20 Xenopol, Originea Argeşului după dl. Hăşdën, Ի թերթին' Archiva societăţii ştiinţifice şi literare din Iaşi, Iaşi 1889 Nr. 1. p. 64 — 21 Համանուն գիւղ մը կայ ցայսօր Անայ ծովուն հիւսիսային եզերքն: — 22 Schmidt, անդ. էջ 17: — 23 Այս իշխանն իւր քեռանն' Լեհաց Ալատիսլաւ թագաւորին 1389ին 3000 արծաթի բուրլ փոխ տուաւ, բովանդակ Բոքուցիան եւ Հալիչը գրաւական առնով: (Xenopol, Istoria Românilor, tom, II, Jassi 1889, p. 140 — 144) — 24 Baracz, Rys, p. 107. — 25 Baracz, Żywoty, p. 55. — 26 Suţu, անդ. էջ 52: Neigebauer, անդ. էջ 83: Silbernagel, անդ. էջ 189: Տես նաեւ Melchisedek, Inscriptiunile bisericelor arminescă din Moldova, Ի թերթին' Analele Academiei române, seria II. tom, IV. sect. II. Bucurescă 1884, p. 61 — 71. Papadopol-Calimach, Notiţă istorică despre oraşul, Botoşani, հանեալ Ի թերթէ' Analele Academiei române, seria II. tom. IX, sect. II. Bucurescă 1887, p. 11 — 13, — 27 Melchisedek, անդ. էջ 69: — 28 Xenopol. անդ. էջ 251: — 29 Silbernagel, անդ. է 170, ընդ հակառակն Papadopol-Calimach (անդ. էջ 11, 12) կը հաստատէ թէ այն ժողովն 569ին գումարուած է: — 30 Xenopol, անդ. էջ 251, ծան. 8: — 31 Melchisedek, Cronica Huşilor, Bucurescă 1869 յաւելծ. էջ 24, 25, եւ Papadopol-Calimach, անդ. էջ 9, 10: — 32 Pray, անդ. էջ 170, ԳԼ. ԺԱ. Engel, անդ. էջ 121: — 33 Անդ: — 34 Pray, անդ. էջ 170, ԳԼ. ԺԱ. ընդ հակառակն Engel (անդ. էջ 121) միայն զՍուչավա եւ այլ 5 քաղաքներ, որոնց անունը չի տար. Հայոց բնակութեան որոշեալ կը նշանակէ: — 35 Xenopol, անդ. էջ 251, ընդ հակառակն Papadopol-Calimach, անդ. էջ 10, փխնկ. Cetatea albă, Ի կը յիշէ Եաշ: — 36 Lucacsi, անդ. էջ 5, 52 — 57: — 37 Kurze Darstellung, էջ 23, 24, ուր սակայն Արիկեան թագաւորութեան կործանման տարին 1375 կը գրուի: Տես նաեւ Pichler's Geschichte der

kirchlichen Trennung, München 1865, Bd. II., p. 438, 457, — 38 Lukacsi, անդ. էջ 8: Istoria, dogmele, tradițiunile și liturgia bisericeî armene de lăsărit, Jassy 1874, էջ 42, 43. Pichler, անդ. էջ 457: — 39 Welzer und Welte's Kirchenlexicon, 2. Aufl. Bd. I, Freiburg, 1882, p. 1336. — 40 Անդ. էջ 1337: Kurze Darstellung, էջ 23: Lukacsi, անդ. էջ 57: Istoria, էջ 42, եւ Lukacsi, անդ. էջ 58: — 42 Հայերէն կը նշանակէ՝ «առաջին գալուստ կամ էջք», կ'ըսուի թէ հոս Նոյայ որդիք տապանէն ելլելէն ետեւ՝ առաջին քաղաքը շինեցին, եւ թէ նաեւ Նոյ այստեղ իսկ իրեն կինն Նոյեմսարա ի Մարանդ թաղուած է (Neumann C. Fr. Geschichte der Übersiedlung von 40.000 Armeniern, Leipzig, 1834, էջ 20, ծան. 11, եւ Neugebauer, անդ. էջ 74): — 43 Istoria, էջ 42, 43: — 44 Istoria, անդ. Lukacsi, անդ. էջ 60: — 45 Ասիկայ այդէն 1305ին գահէն հրաժարեցաւ եւ Փրանկիսկեան կրօնաւոր եղած էր: (Wetzer und Welte, անդ. էջ. 1338): — 46 Kurze Darstellung, էջ 22 եւ 23: — 47 Անդ. — 48 Papadopol-Calimach, անդ. էջ 10: Xenopol, անդ. էջ 232, 233: — 49 Dr. Ficker, Völkerstämme der österreichisch-ungarischen Monarchie, Wien, 1869, էջ 26: — 50 Melchisedek, Cronica Huşilor, Appendix, p. 22. — 51 Ռումանիոյ Հայք մինչեւ ցայսօր կալուած գնելու իրաւունք չունին: Տես Նոյն անձին «Memoar», Եւաշ 1889: — 52 Ստեփան Վոտայի վաւերագիրն այս մասին կ'ըսէ. «Իշխանութենէն եւ երկրէն՝ ժողովով հրաման եւ օրէնք տրուեցաւ անոնց առ հասարակ իրենց օրէնքը (էջ՝ կրօնքը) պահելու», (Melchisedek, անդ. էջ 25): — 53 Neugebauer, անդ. էջ 84: — 54 Engel, անդ. էջ 182, եւ Papadopol-Calimach, անդ. էջ 10: — 55 Deme-trius Cantemir, Descriptio Moldaviae. ԳԼ. ԺԴ. էջ 243: — 56 Wickenhauser, Moldawa, Wien, 1862, էջ 63, 13: — 57 Xenopol, անդ. էջ 170—172: — 58 Wickenhauser, անդ. էջ 63, 64, 17: — 59 Անդ. էջ 65, 66, 24: — 60 Xenopol, անդ. էջ 174: — 61 Wickenhauser, անդ. 65, 23: — 62 Անդ. 68, 28: — 63 Schmidt, անդ. էջ 50: — 64 Lukacsi, անդ. էջ 13, 14, 65: Schmidt, էջ 62: — 65 Xenopol, էջ 378: — 66 Baracz, Rys, p. 171. — 67 Սաղովկ Պարոնշի (անդ.), Շմիտի (անդ.) եւ Romstorferի (Baudenkmale in der Bukowina, «Wiener -Zeitung», 1890, Nr. 13--15) յառաջ բերած թուականներն հետեւաբար սխալ են: — 68 Վերոյիշեալ հե-

զինականներն ասոր որդին զՊոկտան կը համարին եկեղեցւոյն հիմնադիր. բայց ասիկայ չէր կրնար ըլլալ, վասն զի Պոկտան եթէ արդէն 1512ին ծնած էր, հազիւ քանի մը տարեկան պիտի ըլլար, ուստի իբրեւ մանկիկ կարող չէր եկեղեցիներ շինել տալ: Սուչավայի Հայոց աւանդութիւնը կ'ըսէ, որ Տանովաքի ընտանիքը մինչեւ ցայսօր կերլա կը գտնուի: — 69 Հաճկատար (Հաճոյակատար) կը նշանակէ հաճոյք՝ խնդրուած կատարող: — 70 Ինչպէս Սուչավայի առաջին հայ ժողովրդապետն եւ պատրիարքական աւագերէց Տէր Ղեւոնդ Յովհաննէս Քահանայ Բորովիչ ըսաւ՝ ուրիշ հին զանգակ մը, զոր Հայք Անիէն Մոլտաւիա դաղթած ժամանակ հետերնին բերած են, այժմ Սուչավայի հայ ժողովրդապետական եկեղեցւոյ մէջ կը պահուի՝ քախջախած: — 71 Արձանագրութիւնն է՝ «Շինեցաւ թ. 1521, նորոգեցաւ թ. 1878»։ Տես նաեւ Romstorfer, անդ. Nr. 15. — 72 Wickenhauser, Molda, Տէտր 1. Ա. Հտր.ին, Չեռնովից, 1886, էջ 66: — 73 Melchisedek, անդ., էջ 21—28: — 74 Wickenhauser, անդ., Xenopol, անդ., էջ 531, 532: — 75 Engel, անդ., էջ 191: Xenopol, Istoria Romînilor, Jassy, 1886, էջ 112: — 76 Engel, անդ., եւ Baracz, Rys, էջ 190: — 77 Մինաս Թոխաթեցի ժամանակակից հայ սարկաւազն սոյն այս հալածանքը մանրամասն կը ստորագրէ հայերէն վիպասանական բանաստեղծութեան մը մէջ, որոյ բնագիրն Բարիզի մատենադարանին մէջ կը գտնուի: — 78 Wickenhauser, անդ., էջ 75, եւ Lukacsi, անդ., էջ 66: — 79 Տես նաեւ Neugebauer, անդ., էջ 83: — 80 Engel, անդ., էջ 192, 193: Xenopol, անդ., էջ 113: — 81 Յամին 1868 ի Սէրէթ Ակոբշիններու տապանաքարեր գտնուեցան եւ հռոմէական կաթողիկէայց գերեզմանատան որմոյն վրայ հաստատուեցան (Schmidt, անդ., էջ 115: Wickenhauser, Molda, Հտր. Ա. Չեռնովից, 1881, էջ 59, 242: Prelicz V., Geschichte der Stadt Sereth, Czernowitz, 1886, p. 26). — 82 Սլաւերէն կը նշանակէ՝ բերդ, ամրութիւն: Տես նաեւ Palade, O escursiune la Suceavă, Jassi, p. 27. — 83 Պարոնչի ի Żywoty, էջ 5 յառաջ բերած տապանաքարի արձանագրութիւնն սխալ է. ուղիղ ընթերցուածն է՝ «Այս է տապան Ակոբշին, որ է որդի Ամիրային, սա է շինող սուրբ տաճարին, հանդեաւ Հայոց ՌԾԱին (= 1602): — 84 Baracz, Żywoty, էջ 5: — 85 Տես նաեւ Palade, անդ., էջ 30: — 86 Palade, անդ., էջ 28, 29: — 87 Անդ., էջ 30: — 88 Այս անուամբ Մոլտաւիոյ մետրապօլիտ մը կայ, բայց ասի-

կայ արդէն 1575ին վախճանեցաւ (Scriban Filaret, Istoria bisericească a Românilor, Jassy, 1871, p. 163) — 89 Palade, անդ. էջ 30—35: — 90 Schmidt, անդ. էջ 137: — 91 Engel, անդ. էջ 215: — 92 Անդ. եւ Xenopol, անդ. էջ 114 եւ 115: — 93 Schmidt, անդ. էջ 138: — 94 Engel, անդ. էջ 216. ծան. 6, եւ Xenopol, Istoria Românilor, Jassi, 1890, tom III, p. 94. — 95 Շմիտի ըսածն, անդ. էջ 139. Թէ «Յովհաննէս իշխանն անոր համար «Հայ» ծաղրանունն առաւ, վասն զի Առաքելոց տօներուն միս կ'ուտէր Հայոց պէս,» անոր համար անհիմն է, որ նախ «Հայ» անունն ամենեւին ծաղրանունն չէ, եւ երկրորդ որ Առաքելոց տօներուն նաեւ որթողոքս եկեղեցին միս կ'ուտէ: — 96 Barącz, Rys, էջ 116, եւ Żywoty, էջ 141. ուր Շմիտ, անդ. էջ 142 եւ 146, սխալմամբ իրրեւ Պոկտանովիչի յաջորդ Լեմպէրկի ակտաւը նստած կը համարի Սուլավայի երկու Հայ եպիսկոպոս, մին առանց անունն յիշատակելու, եւ միւսն՝ զՅովհ. Յունանեան, եւ զայս հազիւ 1598ին: Սակայն ստոյգ է որ Պոկտանովիչին մի միակ Սուլավայի եպիսկոպոս մը յաջորդեց, այն է Յովհ. Յունանեան յամին 1582, որ 1598ին տակաւին Լեմպէրկի եպիսկոպոս էր: — 97 Barącz, Rys, եւ Żywoty, անդ.: — 98 «Որ... (Պոկտանովիչ) հերձուածին մէջ հանապազորդող ազգին յամառութիւնը կոտորել չկրնալով» (Barącz Rys, p. 116.) — 99 Պոկտանովիչ 1579 Յունիս 28ին Լեմպէրկի եպիսկոպոս հաստատուած է: (Barącz, անդ.): — 100 Անդ. եւ Żywoty, էջ 68: — 101 Այս տեղեկութիւնը կը պարտիմ Վիքէնհաուսերի՝ ելեւմտից խորհրդականին (a D.) բարեկամութեանն: — 102 Barącz Żywoty, էջ 71: — 103 Տես նաեւ Romstorfer, անդ. Թ. 15, եւ Schmidt, անդ. էջ 150: — 104 Ոչ որպէս Ռոմսդորֆէր (անդ.) եւ Շմիտ (անդ.) սխալմամբ կը հաստատեն, թէ ոմն Սիմէոն Ծերուն այս եկեղեցին շինած ըլլայ: — 105 Հայերէն կը նշանակէ «Էջֆ Սիւսածնին», վասն զի այն տեղն, ուր եկեղեցին ու վանքն է, Քրիստոս Հայոց առաքելոյն երեւցած է, կ'ըսուի (Neumann, անդ. էջ 20, ծան. 10): — 106 Barącz, Żywoty, էջ 191: — 107 Barącz, Rys, էջ 119: Lukacsi, անդ. էջ 138 կ'ըսէ, որ Թորոսեվիչ 1626ին եպիսկոպոս ձեռնադրուած է: — 108 Lukacsi, անդ. Barącz, Rys, էջ 118, 120, եւ Żywoty, էջ 191 332: — 109 Kurze Darstellung, էջ 27, 28: — 110 Barącz, Rys, եւ Żywoty, անդ.: — 111 Kurze Darstell. անդ.: — 112 Լեմպէրկի Հայոց եպիսկոպոսաց տրուած եւ իրենց

գործածած տիտղոսն էր. «Աստուծոյ եւ Առաքելական
աթոռոյ շնորհիւ Արքեպիսկոպոս Հայոց Լեմպերկի,
եպիսկոպոս Վալաքիոյ եւ Մոլտաւիոյ եւ ամենայն Հայոց
ընդ ամենայն Թագաւորութիւնն Լեհաց» (Lukaszi,
անդ. էջ 68, 139:) — 113 Lukaszi, անդ. էջ 66,
եւ Schmidt, անդ. էջ 161, 177: — 114 Wicken-
hauser, Molda, Bd. I. p. 59. — 115 Schmidt, անդ.
էջ 176 եւ Baracz, Rys, էջ 167, որ Մոլտաւիացի եւ
Թրանսիլվանիացի Հայոց ի Սդանիսլաւ հաստատուելու
տարին կը դնէ 1662: — 116 Schmidt, անդ. էջ 118:
117 Lukaszi, անդ. էջ 66: — 118 Schmidt, անդ.: —
119 Lukaszi, անդ. էջ 16 կ'ըսէ՝ որ Հայք 1672ին Տաճ-
կաց երկիւղէն Թրանսիլվանիա եկան: — 120 Pray, անդ.
էջ 171: Engel, անդ. էջ 276. Lukaszi, անդ. էջ 16, 133:
— 121 Engel, անդ. էջ 276: — 122 Dr. Ficker, Hundert
Jahre էջ 8, 20 կ'ըսէ՝ որ Հայոց եկեղեցական միաբա-
նութիւնն 1689ին ամբողջապէս կատարեցաւ. իսկ Simi-
ginowicz-Staufe, Die Völkergruppen der Bukowina,
Czernowitz, 1884, էջ 201, արդէն 1684ին կատարուած
կը դնէ: — 123 Մինասայ Լատին եկեղեցւոյ հաւատքը
դաւանելուն վրայ այսպէս կը գրէ Վարդան Արքեպիս-
կոպոսն. «Մինաս վ. Եւդոկիացի Ճիլիդտար-Օղլու
(Ստեփ. Ռոշքա, Ժմեկգր. Չիլիֆտար-օղլու) անուա-
նեալ՝ եպիսկոպոս Մալտաւիոյ ինծի հետ եկաւ Լեմպերկ
եւ Իննովկենտիոս Չի նուիրակին՝ Բալլափիլինի Վար-
դինալին առջեւ կաթողիկէ հաւատքը դաւանեցաւ յա-
մի Տեառն 1686. Հայոց թուին 1135.» Lukaszi, անդ.
էջ 68: — 124 Baracz, Rys, էջ 193: — 125 Pray, անդ.
էջ 170, 171: — 126 Baracz անդ. էջ 130, եւ Lu-
kacsi, անդ. էջ 68, 139 եւ 140: — 127 Lukaszi,
անդ. էջ 76, ծան. 1, 9, 2, 5: — 128 Schmidt, անդ.
էջ 177: «Առջնպէս ստոյգ է որ աղջկունք եկեղեցի չեն եր-
թար բայց միայն Վաղանդին, Աւետման եւ Վարդավառին»,
Lukaszi, անդ. էջ 78, ծան. 7: — 129 Baracz,
Żywoty, էջ 168: — 130 Այս ձեռագիրն Միւնխէնի
Թագաւորական գրատունն է, եւ վերնագիրն է Breve
relatione della stato, principii et progressi della mis-
sione Apostolica agli Armeni di Polonia e Valachia
sin'al 1-mo Aprile 1669. per il Padre Luigi Maria
Piodon (Papadopol-Calimach, անդ. էջ 13): —
131 Տես Wickenhauser, անդ. էջ 59, եւ Prelicz,
անդ. էջ. 16, 26 եւ 27: — 132 Papadopol-Calimach,
անդ.: — 133 Schmidt, անդ. էջ 186 եւ 187, եւ Wi-
ckenhauser, Bochotin, Wien, 1874, էջ 40, 41: —
134 Schmidt, անդ.: — 135 Այն ժամանակ Չամբա

տակաւին ամրոց էր, թէեւ քանդաքուցին իշխանն յամին 1675 անօթուծեամբ ձեռք բերած ամրոցն յարդով եւ խոտով լեցուցած եւ այրած եւ վառօդով պայթեցուցած էր (Wickenhauser, անդ. էջ 40): — 136 Palade, անդ. էջ 33, 34 եւ Wickenhauser, անդ. էջ 42: — 137 Lukacsi, անդ. էջ 70, Baracz, Rys, էջ 130, 138 Pray, անդ. էջ 171: Lukacsi, անդ. էջ 71 յառաջ կը բերէ Լեմպերկի Արքեպիսկոպոսին՝ Վարդան Յունանեանի առ Եւդոկիացին գրած մէկ թուղթն այս մասին, ուր կ'ըսէ. «Այս 1691ին Տէր Եղիա Սուլափացի, Սէտրուլ անուանեալ, Մոլտաւիոյ աւագերէցն, հոս ի Լեմպերկ, իմ Վարդան Յունանեան՝ Լեմպերկի Արքեպիսկոպոսիս անջեւ կաթողիկէ հաւատքը դաւանեցաւ:» — 139 Lukacsi, անդ. էջ 18, 140 Schmidt, անդ. էջ 192, 193: — 141 Այսօրուան հայ ուխտատէղին Հաճկատար կամ Միդոքա: — 142 Baracz, Żywoty, էջ 240, 436, եւ Rys, էջ 193, զոր Schmidt, անդ. սխալմամբ «Երսէսովիչ» կ'անուանէ: — 143 Engel, անդ. էջ 286: — 144 Wickenhauser, անդ. էջ 90 եւ Lukacsi, անդ. էջ 18: — 145 Baracz, Żywoty, էջ 81, ոչ ինչպէս Schmidt, անդ. էջ 197, սխալմամբ «Ստեփան» կ'անուանէ: — 146 Baracz, անդ.: — 147 Wickenhauser, Die deutschen Siedlungen in der Bukowina, II. Band, Czernowitz, 1887, p. 26. — 148 Եւ ոչ ընտանիք, ինչպէս սխալմամբ կը հաստատէ Simiginowicz-Staufe, անդ. էջ 127 տես նաեւ Biedermann, Die Bukowina unter österreichischer Verwaltung 1775 — 1875 2 Aufl. Lemberg, p. 64, եւ Dr. Ficker, անդ. էջ 5, ծան 8: — 149 Dr. Ficker, անդ. էջ 11: — 150 Dr. Polek, Die Erwerbung der Bukowina durch Oesterreich, Czernowitz. 1889, էջ 54: — 151 Biedermann, անդ.: — 152 Ամն 1781, Մասն Ը, Տետր. 45, էջ 145: — 153 Հրեաներն հարուստ Հայերու «Ամաղեկացի» անուն կու տային (Dr. Ficker, անդ. էջ 21, ծան, 81) — 154 Biedermann, անդ.: — 155 Wickenhauser, Moldawa, Բ. Մասն, Չեռնովից, 1877, էջ 53: — 156 Biedermann, անդ. էջ 65: — 157 Simiginowicz-Staufeի անդ. էջ 128 հակառակ խօսքն, ինչպէս նաեւ այն՝ թէ Սուլափայի Հայերն զինուորական վարչութեան ժամանակ երկու եկեղեցի շինած ըլլան, սխալ է: — 158 Նաեւ Schmidt, անդ. էջ 218: — 159 Palade, անդ. էջ 42: — 160 Այս եկեղեցին արձանագրութեան համեմատ 1475ին Ստեփան Մեծ իշխանէն իշխանական պալատին եւ Fürstenstrasse (այն փողոցն որ այժմ եկեղեցւոյ հիւսիս-արեւելեան կողմը կը հանէ)

շինուած է (Palade, *անդ.* էջ 41): — 161 Hormuzachi Eudoxius, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, București 1876, Bd. VII, p. 315—320. — 162 Bidermann, *անդ.* էջ 65: — 163 Dr. Goelert, *Die Armenier in Europa und insbesondere in Oesterreich-Ungarn, Ausland*, 1886, p. 491. — 164 Wickenhauser, *Die deutschen Siedlungen*, tom II, p. 170. — 165 Rohrer, *Ueber die armenischen Bewohner der österreichischen Monarchie*, in *Liechtenstein's Archiv für Geographie und Statistik pro 1806 II Th.* Wien, p. 3. — 166 Baracz, *Rys*, p. 171. — 167 Dr. Goelert *անդ.*: 168 Lukacsi, *անդ.* էջ 129—131: — 169 Wickenhauser, *անդ.* էջ 177, ուր Dr. Goelert, *անդ.* էջ 489 Գորպուլի ՍուշաՎայի մէջ գործածներն 1795ին կը դնէ: — 170 Wickenhauser, *անդ.*: — 171 Baracz, *Rys*, էջ 171: — 172 Անդ., էջ 172, 199: Dr. Goelert, *անդ.* էջ 490: — 173 Baracz, *անդ.* էջ 172: — 174 Dr. Goelert, *անդ.*: — 175 Dr. Ficker, *անդ.* էջ 11: Dr. Goelert, *անդ.* էջ 490. — 176 Bidermann, *անդ.* էջ 23. — 177 Անդ., էջ 65. Dr. Ficker, *անդ.* էջ 8 եւ Simiginowicz-Staufe, *անդ.* էջ 128. — 178 Wickenhauser, *անդ.* էջ 177. — 179 Bidermann, *անդ.* էջ 73 եւ 74: — 180 Անդ., էջ 65, 66, եւ Baracz, *Żywoty*, էջ 5: — 181 Անդ., էջ 7, 8, 28, 60, 175, 188, 201, 233, 234, 257, 258, 281: — 182 Անդ., էջ 287, 395: — 183 Bidermann, *անդ.* էջ 65, 66:

1 Այս սիւնհոգոսը մերժեցին հրամանաւ իրենց Աբրահամ կաթողիկոսին 596ին ի Դուին գումարած ժողովոյն մէջ: Տես Dr. Silbernagel, *անդ.* էջ 169, 170. Dr. Ficker, *անդ.* էջ 11, ծան. 25: — 2 Ersch' und Gruber's *Encyclopädie*, I. Section, I. Theil, p. 359. — 3 *Istoria . . . bisericeï armene . . .* p. 24, 25, 27, 28, 29, 33, 40; Pichler, *Geschichte der kirchlichen Trennung*, Bd. II, p. 473: — 4 Անդ. էջ 79—126: — 5 Տես Հանգանակ որթողորաց յունարէն եւ գերմաներէն ի փոքրիկ քրիստոնէականի յոյն կաթողիկեայ եւ արեւելեան եկեղեցեաց, Վիեննա, 1878, էջ 20—23. — 6 Dr. Aschbach, *Allgem. Kirchenlexikon*, Frankfurt am Main 1846, Bd 1, p. 131. *Kurze Darstellung . . .* p. 55. — 7 Aschbach, *անդ.* էջ 331: — 8 *Istoria bis. arm.* p. 126. *Kurze Darstellung*, p. 62. — 9 Herzog, *անդ.* էջ 504: Aschbach, *անդ.* էջ 332: Տես նաեւ *Kurze Darstellung*, էջ 62: — 10 *Istoria*, էջ 126: Lukacsi, *անդ.* էջ 76: Ծան. 5, եւ էջ 77, ծան. 5: *Kurze Darstellung*, էջ 62—64: — 11 *Istoria*, էջ 126: —

12 Անդ, Lukacsi, անդ, էջ 76. ծան. 10: Wetzner u. Welte, անդ, էջ 1343: Kurze Darstellung, էջ 64: Neigebauer, անդ, էջ 82: — 13 Istoria... անդ, էջ 126, 127. ծան. 2: Lukacsi. անդ, էջ 72, ծան. 2, էջ 76, ծան. 6, էջ 77 ծան. 6: Ersch u. Gruber անդ. էջ 359: Aschbach, անդ, էջ 332, 335: — 14 Անահիտ եւ Նանէ = Անուս, տես Strabo, XI, XIV, 16. — 15 Տես նաեւ Silbernagel, անդ 198: — 16 Istoria... էջ 128: — 17 Անդ էջ 127 եւ 128, մինչդեռ Սիլպէրնակէլ անդ կ'ըսէ՝ թէ Հայք բաց ի մեծ պահոց՝ ունին ուրիշ չորս ութօրեայ պահք ալ, այն է՝ Պահք Ծննդեան, Աւետման, Արարիոսման եւ Ս. Լուսաւորչի: — 18 Meletie, Istoria bisericească հտր. Դ: էջ 170. Istoria..., էջ 33 եւ 34. Lukacsi, անդ, էջ 77 ծան. 11: — 19 Silbernagel, անդ էջ 170: — 20 Silbernagel անդ կ'ըսէ՝ թէ հայ եպիսկոսութիւնն ունի երեք աստիճան, այն է՝ Եպիսկոպոս, Արքեպիսկոպոս եւ Ստորոպոլիտ կամ Պատրիարք (կաթողիկոս): — 21 Kurze Darstellung... էջ 42: — 22 Անդ: Silbernagel, անդ էջ 171 եւ Aschbach, անդ էջ 333 եւ 334: — 24 Istoria... էջ 129 եւ Kurze Darstellung... էջ 41: — 25 Istoria... էջ 129—131 եւ Silbernagel, անդ, էջ 196: — 26 Անդ եւ Aschbach, անդ էջ 334: — 27 Aschbach, անդ կը հաստատէ՝ թէ պատարագիչ քահանայն պատարագչութեան օրերն եկեղեցւոյ մէջ կը ննջէ, բայց այս ճիշդ չէ: — 28 Kurze Darstellung... էջ 38—40. — 29 Վալիցիոյ մէջ միայն մի միակ արեւելեան հայ ընտանիք կայ, այն է Եաքոպենց ի Լուրքովցէ, Սնեադինի շրջանին մէջ: — 30 Էջ 530: — 31 Տես նաեւ Romstorfer, անդ էջ Թ. 15: — 32 Silbernagel, անդ էջ 197: — 33 Aschbach, անդ էջ 334: — 34 Silbernagel, անդ էջ 194 եւ Kurze Darstellung... էջ 41, 42: — 35 Տես նաեւ Neigebauer անդ, էջ 84: — 36 Baracz, Rys, էջ 200 կ'ըսէ, թէ այս դպրոցին մէջ կարդալ գրելէն եւ շարական երգելէն զատ՝ ուրիշ բան չի սորվեցուիր, որ ճիշդ չէ: — 37 Հայոց կալուածն մինչեւ Ս. Իլիէ կը տարածուէր. սակայն ժամանակին իշխաններն այն ժամանակի օրինաց համեմատ՝ որ քաղաքաց արուարձանքն ու երկիրներն տեղական իշխանին կը վերաբերին, մասն մասն նուիրեցին Ս. Իլիէ վանքին, թէեւ Հայք երկայն ատեն դատ վարեցին: (Այս տեղեկութիւնը կը պարտիմ Ա. Վիքէնհատսէրի բարեկամութեան):

1 Rohrer, անդ: — 2 Անդ, էջ 43

